

Rossz termések, élelmiszerhiány, drágaság, (éh)ínség – és feltételezhető okaik a 14. századi Magyarországon¹

Bevezetés: célok, források, terminológia

Köszönhetően a 14. századra vonatkozó, ugrásszerűen növekvő számú és a korábbiaknál részletesebb dokumentációnak, különösen az okleveleknek, a megelőző évszázadokhoz képest többek között a század ínséges éveiről is több magyarországi adattal rendelkezünk.² A korábbi időszakok jóval szerényebb forrásadottságai – kivéve talán a tatárjárás alatti és utáni nagy éhínség adatgazdagságát³ – egyelőre nem teszik lehetővé annak eldöntését, hogy a korábbiakhoz képest jelentősen nagyobb számú ínség- és éhínség- említés valóban jelentősen megnövekedett számú ínségesetet takar, vagy inkább hangsúlyozza a korábbi időszakok hazai forráshiányát. A biztosan ínséges, rossz terméssel, illetve élelmiszerhiánnyal járó évek mellett a 14. századra vonatkozóan a jelen tanulmányban említésre kerül néhány lehetséges ínségeset is, melyek kapcsán – a kedvezőtlen időjárási háttéresemények, a békétlen idők, járvány vagy éppen egy aktuális sáskajárás okozta nehézségekkel párhuzamosan – felmerülhet a gyanú, hogy az említett problémák komolyabb élelmiszer-ellátási gondokkal is együtt járhattak.

Ami a munka fő forrásait illeti, a legfontosabb csoportot az oklevelek alkotják. Ugyanakkor az oklevelek inkább a módosabb, privilegizált rétegek életébe engednek bizonyos szempontok alapján korlátozott betekintést, míg a földbirtokkal nem rendelkező rétegek ínségére, éhínségére – már csak jellegénél fogva is – csak szerény mértékben hordoznak a 14. században információkat. Talán ezért sem véletlen,

1 A szerzők köszönetüket fejezik ki Zrinka Nikolićnak (Zágrábi Egyetem Történeti Intézet, Horvátország), Silvia Enzinek (KLEIO Környezettörténeti Kutatócsoport, Olaszország), Rábai Krisztinának (Szegei Tudományegyetem Történeti Intézet) és Teisler Évának (MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport), valamint a cikk szakmai bírálójának a tanulmány elkészítésében nyújtott hasznos tanácsaikért és segítségükért.

2 Az eddig ismert, írott forrásokban említett (egyéb, időjárási eseményekhez szorosabban vagy lazábban kötődő) esetek bemutatására újabban lásd: Kiss 2013: 5–37; Kiss 2014: 5–46.

3 Részletes forrás- és szakirodalmi áttekintést ad: Nagy (szerk.) 2003; a kérdés friss tárgyalására lásd pl.: Kiss 2014: 15–21.

hogy amikor okleveles forrásban találkozunk az éhínség és szükség említésével, akkor a privilegizált csoportok viszonylag érzékenyebb, a nehéz időszakokban a szegényebbek sorsában részben osztozó, alsóbb rétegeinek gondjai kapcsán kerülnek lejegyzésre. A számadáskönyvek ehhez képest általában (elvileg) érzékenyebbek gazdasági problémákra (például árak tekintetében), de a 14. századra vonatkozóan viszonylag kisszámú számadás áll rendelkezésünkre, melyekben egyértelműen hiányra vagy igen magas árakra adatokat nem találtunk. A 14. században még potenciálisan az elbeszélő források jelentik a „szociálisan legérzékenyebb” dokumentumokat: a rendelkezésre álló hazai krónikák ritkán tartalmaznak ilyen jellegű információkat, de a külföldi elbeszélő forrásokban néha Magyarországgal kapcsolatos is találunk a tanulmányunkban felhasználható adatokat.

Fontos már a bevezetésben kitérni terminológiai kérdésekre: ezt annál könnyebben tehetjük, mivel a magyarországi vagy Magyarországgal kapcsolatos forrásadatokban szereplő, témákra vonatkozó kifejezések döntően megegyeznek az Európa más részein használt latin terminusokkal. Így az egyik leggyakrabban alkalmazott szó a *caristia*, magas ár, drágaság, inség értelemben, az *inopia* és *penuria* (néha szintén: *necessitas*) mint hiány, szükség, valamint a legerősebb kifejezés, a *fames*, mely egyértelműen éhínséget – tehát égető problémát – jelenít meg. Míg azonban a *fames* szó kifejezetten éhínség, illetve nagy éhínség időszakára utalt, addig például a *caristia* inség értelemben egyaránt rosszabb termékek utáni jelentősebb (egyreszt területek élelemszűke, -hiány miatti) áremelkedésre, összességében az éhínségnél enyhébb, de komoly ellátási problémák kifejezésére. Néha azonban – különösen erősebb jelzővel (*maxima caristia*) együtt – akár a *fames* szinonimájaként is előfordulhatott, ezért a *caristia* értelmezése sokszor függ a konkrét esettől. Habár az *inopia*, *penuria* és *necessitas* szavak akár általánosabban is értelmezhetők, az európai gyakorlatban e szavak is – különösen amikor nagyobb közösségek vagy térségek, régiók kapcsán merül föl – inkább ellátási nehézségekkel, megélhetési válsággal terhelt, inséges időszakokban kerülnek említésre.⁴ Ugyanakkor áttételesen közösségi, térségi szinten a nagy szegénység (*paupertas*) említései is utalhatnak például egy-egy, különböző okokból bekövetkezett, ellátási szempontból nehezebb időszakra. A jelen tanulmányban olyan eseteket mutatunk be, amikor e jellemző kifejezések kerülnek említésre aktuális problémák (például birtokügylet és/vagy szokatlan kiadások) kapcsán, azok okaként oklevelekben és számadásokban, vagy éppen elbeszélő források említik meg őket a Magyarországot is érintő csapások között.

A tanulmány célja mindezeknek megfelelően az eddig fellelt, nagyobb kiterjedésű területeket érintő inség- és éhínség-említések rövid bemutatása, s amennyiben ez jelenleg lehetséges, ezek okainak (időjárási szélsőségek és más természeti csapások, állatinváziók, járványok, katonai akciók stb.) tárgyalása. A jelen munkában

⁴ Lásd pl.: Curschmann 1900: 10–11; Jordan 1996: 11.

azokat az eseteket mutatjuk be, amikor vagy általánosságban (vagyis egyértelműen egy egész térségre vagy az országra), vagy egyes közösségek kapcsán kerül említésre ínség, vagy éppen éhínség.⁵ Továbbá a tanulmány tartalmazza a rossz termésekre és ezek feltételezhető okaira vonatkozó eddig fellelt információkat is.

Az első évtized: lehettek-e élelmiszer-ellátási problémák?

Az igen kevés egykorú hazai forrás – a folyamatos békétlen, belháborús viszonyokon kívül – nem sokat árul el a 14. század első évtizedének általános hazai élelmiszer-ellátási viszonyairól. Ezért természetesen nehéz lenne akár hipotézis szintjén is az alcímben feltett kérdést megválaszolni. Munkánkban nem is törekedhetünk erre. Érdekes azonban megvizsgálni néhány olyan lehetséges körülményt, mely az évtizedről alkotott eddigi ismereteinket némileg tovább árnyalhatja. Ilyen járulékos információ lehet például, hogy a tőlünk nyugatra eső területeken a század első évtizedében több, időjárási szélsőségeről elhíresült, ínséges év is akadt, míg például az orosz területeken maga az orosz szakirodalom is kettő kivételével az évtized gyakorlatilag minden évét éhínséggel (is) terhelt időszakként mutatja be.⁶ Ugyanakkor a cseh és osztrák területeket illetően azt is ki kell emelnünk, hogy általában különálló, nehezebb időszakokról, évekről esik szó: a viszontagságos évek közé pedig egy-egy legalább közepes vagy jó termésű év ékelődött.

Így az 1302. év meglehetősen nehéz volt, amennyiben Nyugat- és Közép-Európa jelentős részén fagyos tél után csapadékos nyár következett rossz termésekkel, különösen ami a szőlőt illeti.⁷ Emlékezetesen rossz borév volt Ausztriában is: a bor legendásan keserű és fanyar lett a hideg és igen viharos, zivataros időjárású nyár és ősz miatt.⁸ A bor minőségét később az 1347. évihez is hasonlították. 1347-ben viszont Ausztria mellett Magyarországon is említenek hasonló problémákat (lásd alább az 1340-es évek végével foglalkozó fejezetet).⁹

1304-ben igen enyhe tél volt Nyugat- és Közép-Európa nagy részén,¹⁰ így például a szomszédos Sziléziában és a cseh és osztrák területeken is, melyet nagyon forró, száraz év követett, különös tekintettel a nyárra.¹¹ A német területeken az

5 Ennek megfelelően nem tárgyalunk – a korszak okleveleiben gyakorlatilag évtől függetlenül fellelhető – olyan eseteket, amikor egyes egyének/családok szorult helyzete, így pénzhánya, ínsége kerül említésre. Csak néhány olyan ügyet vettünk számításba, amelyek testületek, nagyobb közösségek (de különösen: nagyobb térségek vagy az egész ország) ínséggel kapcsolatos problémáit rögzítették. Egyes személyek vagy családok vonatkozó okleveleit csak akkor mutatjuk be, ha éhínségre vagy ínségre vonatkozó általános (tehát a személy vagy család problémáin túlmutató) információkat tartalmaznak.

6 Klimenko–Solomina 2010: 82.

7 Alexandre 1987: 425–426.

8 Continuatio Zwettlensis: MGH SS. 9. 660. Curschmann 1900: 204; Alexandre 1987: 426.

9 Az osztrák források részletes bemutatására lásd: Rohr 2007: 447.

10 Alexandre 1987: 428–429.

11 Curschmann 1900: 204–205.

évszázad egyik legforróbb és legszárazabb nyara volt ekkor, továbbá gyakorlatilag az egész év száraz volt, ami a termésnek sem kedvezett.¹² Ez az időjárás pedig mint-ha legalább részben a következő évben is folytatódott volna egy meglehetősen havas tél után, ami a francia és nyugat-német területeken élelmiszerhiányt, sőt éhínséget idézett elő 1305-ben; az ezután következő 1306. évi tél pedig túlnyomóan hideg volt.¹³ Az 1304. év viszonyai számunkra azért is érdekesek, mivel például a raguzai szenátus határozata 1304. május 8-án említi a dalmáciai (a szövegben „Sclavonia”) igen nagy szegénységet és háborús helyzetet („*propter maximam paupertatem et guerram Sclavonie*”).¹⁴

1307-ben ismét nagy szárazság volt a cseh és morva területeken, de részben Alsó-Ausztriában is, amit jelentős (éh)ínség követett,¹⁵ míg 1309-ben Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén a kemény tél okozott nehézségeket, melyet néhol élelmiszerhiány, sőt éhezés is követett.¹⁶ Ezután pedig 1309–1310-ben Isztria, Friaul, Krajna, Lombardia területén sáskajárás pusztított.¹⁷ Habár ez utóbbi esetben a források nem említik a sáskák érkezésének irányát, e területekre legtöbbször a Kárpát-medence felől szoktak érkezni a sáskák,¹⁸ s így nem zárható ki, hogy ekkor (és/vagy ezt megelőzően) Magyarországon is tetemes károkat okoztak. További érdekesség, hogy 1310 környékén az orosz területeken is említenek hasonló problémát.¹⁹ 1310-re vonatkozóan ugyan rendelkezésünkre áll egy olyan adat, hogy a menedékkői karthauzi szerzetesek szüksége (*necessitas, penuria*) okán a szepesi prépost egy falu tizedeit adja nekik, ez azonban önmagában keveset árul el az év viszonyairól.²⁰

Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy bármelyik szélsőség a tőlünk nyugatra eső területekéhez hasonló nehézségeket okozott Magyarországon. Ugyanakkor az oklevelek által is sokat emlegetett súlyos (bel)háborúk²¹ a termelésre sem lehettek jó hatással, illetve az utakon leselkedő veszélyek, az ország bizonyos fokú

12 Glaser 2008: 64, 76, 84.

13 Curschmann 1900: 205; Alexandre 429–430. Kétéves éhínségről is megemlékeznek Csehországban, amely azonban nem a föld terméketlensége, hanem a „gonosz pusztítás” (háború) miatt következett be.

14 Tkalčić 1882: 306.

15 Alexandre 1987: 431; Brázdil–Kotyza 1995: 110; Rohr 2007: 442. Ugyanakkor a cseh szerzők a orosz szőlőtermést a későbbi csapadékos időjárással magyarázzák.

16 Curschmann 1900: 206.

17 Forrásokra és elemzésre lásd: Rohr 2007: 467–468; Camuffo–Enzi 1991b: 24–26.

18 Lásd pl.: Camuffo–Enzi 1991b; Kiss 2012a.

19 Klimenko–Solomina 2010: 82.

20 CD VIII/1. 388–389. A menedékkői karthauziak szükségét okozhatták azok a zaklatások és visszaélések is, melyekről 1308. és 1309. évi őszi oklevelekben emlékeznek meg. Lásd: Anjou-kori oklt. II. 438. szám; CD VIII/1. 261–262; CD VIII/7. 56–57.

21 Jól jellemzi a korabeli helyzetet az az 1305. évi eset, amikor az esztergomi egyház egyik nemes jobbágycsaládja egy Garam melletti birtokban lévő 5 ekealjnyi részüket nélkülözéseik miatt eladhatták más nemeseknek azért, mert az új esztergomi érsek érkezése és az érsekség anyagi javainak hiánya miatt (Vencel király híveivel nemrég rabolta ki az érseki kincstárt) nem tudta még ezt az 5 ekényi földet sem megvásárolni (vagyis valójában az érsekség is elvesztette a birtokot). Lásd: Anjou-kori oklt. I. 713. szám.

széttagoltsága valószínűleg nem kedveztek például a belföldi szállításnak és élelmiszerkereskedelemnek sem. Így elvileg az ország akár nagyobb területei is a szokásosnál érzékenyebben reagálhattak egy-egy természeti csapás (például az évtizedben gyakori aszályok) negatív következményeire. Ugyanez a felvetés érvényes a következő évtizedre is, azzal a különbséggel, hogy az 1310-es évekre vonatkozóan már több és konkrétabb információval is rendelkezünk egy ilyen jellegű kérdés megválaszolásához.

Ínség/drágaság 1312-ben: „csak” északon?

Egy 1343-ra datált, *Pethunya* (Petenye) és *Chanta* (Csanta/Csontfalu) birtokok (Szepes vármegye)²² eladásával kapcsolatos oklevélben kerül említésre az az 1312. június 25-i (szintén birtokeladással foglalkozó) oklevél, mely az eladás egykori okairól is számot ad. Az akkoriban (1312) uralkodó ínség/drágaság miatt ugyanis a korabeli tulajdonos megvált egy birtokától (Petenye harmadától) azért, hogy a szükséges dolgokat beszerezhesse („*propter anni tunc currentibus* [helyesen: *currentis*] *caristiam et sumptus necessarios, venditioni exposuisset*”).²³ Amint az a datálásból és a helynevekből kitűnik, az oklevelet tíz nappal a rozgonyi (Abaúj vármegye; ma Rozhanovce, Szlovákia) csata után adták ki. Ennek megfelelően az akkori és azt megelőző intenzív katonai konfliktusok ismeretében kézenfekvőnek tűnik, hogy (legalább részben) a katonai műveletek, háborús helyzet okozta bizonytalanság (a királyi seregek fő gyülekezési és kiindulópontja is Szepes megye volt) miatt uralkodhatott ínség a szepesi vidéken.²⁴

22 Csánki (1890: 264) alapján a két birtok a legnagyobb valószínűség szerint Szepes vármegye nyugati csücskében feküdt, a mai Csontfalu (Čenčice; ma Szlovákia) területén, illetve annak környékén. Az említett *Pethunye* vagy *Pechunye* birtokot Schmauk (1889) és nyomában Kiss (1999) – utóbbit követve pedig Szántó (2005, 2007) és Vadas (2009, 2011) – Pécsújhellyel (ma Pečovska Nová Ves Szlovákiában) azonosította. Ugyanakkor a teljes szöveg ismeretében immár jóval valószínűbbnek látszik, hogy a Csánki által egyetlen oklevél alapján, hozzávetőlegesen elhelyezett, Csanta/Csontfalu melletti (később elhagyott és a szomszédos falvak területébe olvadt) Petenye birtokról lehet inkább szó.

23 Bártfai Szabó 1919: 90. (Ugyanazon oklevél korai átírása, 1316. évi dátummal, nyomtatásban már a 19. században megjelent: Schmauk 1889: 93–95. Az eredeti oklevél átírása azonban egyértelművé teszi az 1312. évi datálást [lásd: Anjou-kori oklt. XXVII. 775. szám].) Az eredeti oklevél (MNL OL DL 71639) idézett mondatának átírásában az okmánytárban szereplő „*currentibus*” helyett az eredetivel való összevetés alapján a „*currentis*” (illetve nyelvtanilag is helyesen: „*currentis*”) szót javasoljuk. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy önmagában a „*currentis*” szó sem ellenkezik a tartalommal, hiszen a kérdéses időpont még biztosan az akkor talán már láthatóan nem túl jó 1312. évi termés betakarítása előtt volt. Ezzel kapcsolatban lásd még: Vadas 2009, Vadas 2011.

24 Így pl. 1312-ben is, pár hónappal a rozgonyi csata előtt, egy április 10-én kiadott oklevélben a kicsit távolabb eső Patak várának ostromáról, illetve annak (talán a hétköznapi tevékenységeket sem kímélő) pusztításairól is esik szó (Kristó 1988: 35; Anjou-kori oklt. III. 262. szám). Hasonló esetről szólnak források a szomszédos morva területeken is: így 1318-ban az amúgy is súlyos éhségkrízist tovább nehezítették a király és a nemesek között kitört harcok, melyek miatt a parasztok nem tudtak vetni (Brázdil–Kotzya 1995: 112).

Néhány további információ azt a feltételezést is megengedi ugyanakkor, hogy legalább részben más, korábbi körülmények is szerepet játszhattak Szepes vármegyében egy lehetséges ellátási krízis kialakulásában. A teljesség igénye nélkül említjük például azt az 1311. február 11-i esetet,²⁵ amikor egy oklevélben Amadé nádor – figyelembe véve akkori szegénységüket és szükségüket („*Nos enim considerantes necessitates pauperiem et inopiam*”) – megerősítette a Szepes vármegyei nemesek IV. Béla által adományozott privilégiumait. Vagyis ebben az esetben nem egyes emberek, hanem egy egész, alapvetően privilegizált, birtokosokból álló csoport – köztük a petenyi birtokát a rá következő évben eladó nemes – szegénységét említik és hangsúlyozzák, már másfél évvel a fent hivatkozott, ugyancsak Szepes vármegyei probléma említése előtt. Feltűnő ez akkor, amikor a király 1312. április 13-án, vagyis alig több mint két hónappal a rozgonyi csata előtt átírja és megerősíti Béla király 1243. évi kiváltságlevelét a szepesi nemesek szabadságáról.²⁶ Ez nagyjából egybeesik Sáros és Kapi bevételének, valamint Lubló ostromának időszakával (április–május);²⁷ a szepesi területek jó eséllyel már ekkor (ahogy aztán a rozgonyi csata előtt) is fegyveres csapatok, katonai egységek átvonulási terepéül, de részben akár kiindulópontjául, illetve ellátójaként szolgálhattak. Ez pedig (különösen akár egy kevésbé jó termésű évvel vagy évekkel karöltve) okozhatott olyan jelentősebb megterhelést, mely az árak jelentős emelkedésében, élelemszűkében vagy ínségben is megmutatkozhatott. Különösen érdekes lehetett ez két olyan birtok esetén, mely Szepes vármegyén belül is ennyire nyugatra, vagyis Csák Máté tartományaihoz közel terült el. A következő eset kapcsán azonban felmerülhet a gondolat, hogy akár egy ennél jóval általánosabb, nagyobb területet érintő problémáról is lehet szó.

Ugyancsak az 1312. évben, július 25-én ugyanis a margitszigeti domonkos apácák szintén eladták két birtokukat, többféle szükségükre és az „időleges (evilági) dolgok” hiányára hivatkozva („*propter diversas necessitates, inopiam et penuriam rerum temporalium*”).²⁸ Az ország egyik leggazdagabb apácakolostora is szenvedhetett e békétlen időszakban, mégis feltűnő, hogy pont az ínség-említés évéből (és nagyjából az aratás körüli/utáni időszakból) maradt fenn egy ilyen, a kolostor nyilvánvaló nagy pillanatnyi szükségére vonatkozó dokumentum. Ugyanakkor Buda és környéke sem volt maradéktalanul békés, biztonságos környék a megelőző időszakban: Csák Máté például az előző, 1311. év (késő) tavaszán pusztította a királyi szerviensek földjeit Vác és a Tisza között, majd pedig június 25-én (tehát nagyjából az aratás körüli időben) egészen Budáig nyomult előre hadaival.²⁹

25 MNL OL DL 39640. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori oklt. III. 16. szám.

26 MNL OL DL 38877. Regesztája: Anjou-kori oklt. III. 265. szám.

27 Lásd pl.: Engel 1988: 101; Kristó 2003: 304.

28 MNL OL DL 40341. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori oklt. III. 344. szám.

29 Erre válaszként indultak aztán Károly Róbert seregei ősszel a Csák Máté elleni hadjáratra. 1312 telén vagy kora tavaszán ugyanakkor Csák Máté már az esztergomi érsekség birtokait dúlta. Lásd: Engel 1988: 96–97; Kristó 2003: 301–303.

Közvetlen magyarországi adatok hiányában további fontos adalékokkal szolgálhat a korabeli időjárási és termésviszonyok ismerete a Kárpát-medencét körülvevő vidékeken. Az országgal közvetlenül szomszédos területek közül Csehországban 1312-ben a nagy forróság és szárazság miatt rossz lett a termés, de ez elmondható az osztrák és német területek jelentős részéről is (ahol melleleg ez évre árvizet is említene).³⁰ Továbbá a közép-német és a bajor területeken már 1310-re, majd a délnémet és cseh területeken 1311-re vonatkozóan is beszámolnak nemcsak a rossz termésről, de súlyos élelmiszerhiányról, éhínségről, embereket és állatokat is sújtó járványról, valamint tömeges halálozásról is. Az osztrák szakirodalom például az 1311. évi nagy aszályt követően kifejezetten komoly élelmiszer-ellátási válság évekről (így éhínségről és igen magas árakról) emlékezik meg különösen Csehország, de részben Ausztria és Bajorország területén az 1312–1313. évek kapcsán.³¹

Különösen a német források esetén azonban a fogalmazás általánosságából arra is következtethetünk, hogy a konkrétan nevesített helyszíneknél jóval nagyobb területek voltak érintve az (éh)ínség által. Itt – ellentétben az osztrák helyzettel, ahol a szárazság okozott problémákat – általában a sok esőt, a nedves nyarakat és a nagy fagyokat tették felelőssé a történekeért; de 1312-ben például jelentős árvizek is nehezítették a helyzetet.³² Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az 1312. év, de már gyakorlatilag az 1310. és 1311. is Közép-Európa jelentős részén, beleértve a Magyarországgal nyugat felől szomszédos területeket is, igen kedvezőtlen időjárású, rossz termésekkel, ínséggel, sőt néhol éhínséggel és tömeges halálozással járó időszak volt.

Magyarországon egyrészt a háborús helyzet (a felvidéki forrásemlítés vonatkozó vidékén különösen), másrészt talán a közép-európai, ezen belül is a szomszédos területekhez hasonlóan a kedvezőtlen időjárási okok is játszhattak némi szerepet az ínség vagy drágaság kialakulásában. Habár az egy Szepes vármegyei említésen kívül közvetlen adattal egyelőre nem rendelkezünk, a privilegiált közösségek szüksége – így a szepesi nemesek és a margitszigeti apácák esete – áttételesen mégis utalhat arra, hogy ezek a problémák általánosabbak lehettek 1312-ben (de akár 1311-ben is).³³

30 Brázdil–Kotyza 1995: 111; Alexandre 1987: 435. Az igen magas árakra, éhínségre és éhhalálra (Ausztria, Bajorország területén) forrásszövegek felhasználásával készült áttekintést lásd pl.: Curschmann 1900: 207.

31 Rohr 2007: 442.

32 Lásd: Curschmann 1900: 206–207. Lásd még: Alexandre 1987: 432–435; Brázdil–Kotyza 1995: 111; Rohr 2007: 442; Glaser 2008: 63–64, 88; Jordan 1996: 131.

33 Bertényi Iván pl. egyértelműen az oligarchák 13. század végi és 14. század eleji harcát említi termelőerőket romboló tényezőként, illetve az 1310-es évek kapcsán az oligarchák küzdelmeit teszi felelőssé a főbb problémáért, így az élelmiszerhiányért is (Bertényi 2000: 77, 103).

Bevándorlásellenes magyarok? Az elzászi éhínség-bevándorlók 1313. (?) évi esete

Habár nem közvetlenül a magyarországi ínségről vagy éhínségről szól, mégis igen értékes adalékkal szolgálhat az az információ, melyet egy közép-európai ügyekben általában igen jól értesült, a Német-római Birodalom déli vidékein élő, winterthurri (ma Svájc) születésű ferences szerzetes jegyzett le. A kérdéses barát, Johann von Winterthur – aki krónikáját nagyjából az 1340-es években a Bodeni-tó partján, illetve döntően a tóban elhelyezkedő szigeten, Lindau városában állította össze – az 1313-as évre vonatkozóan többek között megemlékezik az Elzászt és a környező vidékeket, illetve különösen Colmart sújtó nagy éhínségről.³⁴ Később azzal folytatja a történetet, hogy az éhezők egy része a szorongató körülmények elől a távoli, ekkor közismerten termékeny és jó minőségű földekben bővelkedő – terméketlenséget nem ismerő – Magyarországra kívánt távozni. A gondolatot hovatovább tett követte: egy részük hajóra szállt, mivel a Dunán leereszkedve kívántak eljutni újonnan választott hazájukba. Az utazás azonban tragédiába torkollott: a kapitány a hajót Winterthur leírása szerint ugyanis szántszándékkal elsüllyesztette, s így a bevándorlók a Dunába vesztek; mondván, hogy jobb, ha a Dunába vesznek ahhoz képest, mint hogy „egész Magyarországot felzabálták/lelegelték volna”. A szomorú és egyben felháborodást keltő eseményekről szóló beszámoló további érdekességeket is rejtget. A ferences krónikás ugyanis, erősen megbotránkozva, szót ejt a dunai tragédiát követő magyarországi reakciókról: a magyar urak az esetet hallva állítólag megdicsérték a hajóst.

A történetet írásban megörökítő Johann von Winterthurra vonatkozóan hozzátételegesen ismereteink vannak;³⁵ de feltételezhetően az 1310-es évek elejének történéseiről a szerzetes – akkor valószínűleg még gyermekéveit töltvén (körülbelül 11–13 éves lehetett) – inkább hallomásból értesült, és a történeteket (vagy éppen a hallottakat) csak sok évvel később foglalta írásba. Ha tehát értesülése valószínűleg nem is légből kapott, az már egyáltalán nem biztos, hogy az említett események

34 „Circiter ista tempora propter karistiam, que invaluerat in pluribus mundi partibus, perierunt nimia pre fame in civitate Alsacie dicta Colmur tot homines, quod in duabus foveis extra muros ad hoc paratis sepulti fuerant XX et XVII centena et in aliis tribus LXXX. XIX centena hominum, qui pro maiori parte de Westerrich et de Lothoringia, ut fertur, extiterunt. Nam illic fames crudelius inhorruerat et, ut eam homines ibidem habitantes effugerent, ad civitatem prenominatam terre fructivus tunc magis exuberantem turmatim confluerunt. I Tempore eodem famis accidit homines de terris prefatis fugere et ad terram Ungarie tunc fertilem et uberem, sterilitatem aliarum terrarum penitus nescientem, properare. Cum autem in magna [sic!] multitudine ad unam navim fluvii Danubii consedissent, ut proficiscerentur ad terram Ungarie, nauta intelligens ipsorum intencionem et iter et insuper perspicens eos fame prevalida maceratos, confectos et pene consumptos navem subvertit et omnes pariter in profundum Danubii dimergendo eos precipitavit dicens: 'Melius est, quod in hoc fluvio pereant, quam quod terram totam Ungarie depascendo consumerent. Quod factum inhumanum immo dyabolico persuasum instinctu, dum ad dominos terrigenos relacione plurimorum pervenisset, nautam celebriter commendabant.' Chronica Iohannis Vitodurani. In: MGH SRG NS 3. 76.

35 Johann von Winterthur (Johannes Vitoduranus) 1302 (más vélemények szerint 1300) körül született Winterthurban, és 1348-ban (esetleg 1349-ben) halt meg Lindauban; biográfiai adatokra lásd pl.: Beck 1974: 576–577; Hörsch 1991: 611.

pontosan így történtek meg, illetve a kijelentés(ek) pontosan ilyen formában és pontosan erre az évre vonatkozóan hangzottak el. Ennek ellenére, mivel a közép-európai térséget (így Magyarországot) tekintve később általában igen jól értesült és meglepően nagy pontossággal datált információkkal rendelkezik – valamint beszámítva azt a tényt, hogy esetünkben az információ eredeti forráshelye Elzász, mely lakóhelyei tágabb szomszédságában feküdt –, mindenképpen érdemes figyelembe vennünk az általa említett esetet. Az éhínség elől Magyarországra menekültek (esetleg akár rokonok) elvesztése kapcsán a Magyarországról (hallomásból) érkező kevéssé pozitív, a bevándorlókat visszatrasztó hírek pedig érthetően csalódást kelthettek az otthon maradtak körében.

A ferences szerzetes megbotránkozása, illetve általában értetlenkedése kétségkívül jogos; azonban az egykorú magyarországi viszonyok ismeretében felvethető az a lehetőség, hogy a magyarok szívtelensége mögött – már ha az említett szavak valóban ilyen formában és értelemben hangzottak el – a korabeli Magyarország viszonyait tükröző, a szegény elzásziak számára kevésbé ismert információk húzódnak. Amint azt korábban láttuk, legalább az ország egy részén inség/drágaság uralkodott 1312-ben, de a problémák egy része, így a sok éve tartó békétlen idők az ország nagy részét vagy egészét érinthették. 1312 (és talán már a megelőző év) igen rossz termése miatt nyugati szomszédaink (Csehország és Ausztria) is komoly élelmiszerhiánnyal küszködtek, így ha például Nyugat-Magyarországon jobb is lett volna a termés, a potenciális külföldi felvásárlás később elvileg akár ott is befolyásolhatta az aktuális ellátási viszonyokat. Az 1313. évi termés nyugati szomszédainknál jó volt, így átmenetileg ott a gondok az aratás után (tehát nagyjából az év második felére) enyhülhettek. A lengyel területeken azonban például 1313-ban sem volt jó termés.³⁶

Egy további, itáliai adalék szintén fontos lehet a Kárpát-medence korabeli viszonyainak megértése szempontjából: ott ugyanis az 1314. évre vonatkozóan az az évi csapások (például szélvész, jégverés) mellett a hideg széllel érkezett sáskák, azaz egy sáskajárás pusztításait is említik észak-itáliai források – ezek a sáskák pedig, úgy tűnik, a „szokásos” útvonalukon, vagyis a Kárpát-medence irányából érkeztek.³⁷ Ugyanakkor az is lehet, hogy ez a sáskajárás esetleg folytatása vagy egy újabb hulláma volt a korábban már említett, 1309–1310 körülre datált lombardiai, isztriai sáskajárásnak. Amennyiben helyes az itáliai források datálása, akkor legalább a Kárpát-medence déli részén (de feltehetően az északon is) 1314-ben, de inkább már 1313-ban (vagy előbb) szintén sáskajárás pusztított.

36 Alexandre (1987: 436) ugyanakkor szintén 1313-ra datálja a Zwettli Évkönyvek által az 1315. évnél említett, meglehetősen késői bécsi és klosterneuburgi szőlőszüretet.

37 Camuffo–Enzi 1991a: 26–27. Az adat azért is érdekes, mert a sáskajárások általában száraz időszakban vagy azt követően szoktak bekövetkezni. 1313-ban amúgy Észak-Itáliában is panaszkodnak szárazságra (lásd: Alexandre 1987: 435).

Winterthur leírásából nem derül ki, hogy az év melyik felében indultak el Magyarországra az elzásziak. Ugyanakkor az 1312–1313. évek magyarországi zavaros, élelemhiánnyal is tarkított viszonyai feltehetően nem sok jóval kecsegtettek ekkoriban a messziről érkezett, nincstelen, éhező és kiszolgáltatott bevándorlók számára. Másrésről viszont az sem állítható biztosan, hogy az eset 1313-ban történt. A krónikáját Winterthurral körülbelül egy időben író, Klagenfurt közelében élő szerzetes, Johann von Viktring például 1311–1313-ra vonatkozóan említ hároméves éhínséget³⁸ a délnyugati német területeken és az Ardennek környéki (Ribuaría, Ardania), így részben a mai Franciaországhoz, részben Belgiumhoz tartozó vidékeken (körülbelül Lotaringia nyugati és északi szomszédságában). Ugyanakkor egy salzburgi, igen magas gabonaárakat kiemelő bejegyzés³⁹ kivételével egyelőre más adat nem áll rendelkezésünkre Közép-Európát illetően, amely az egész 1313. év rossz terméséről, inségéről/éhínségéről szólna,⁴⁰ habár a korábban említettek alapján joggal feltételezhetjük, hogy Közép-Európa jelentős részén – még az 1312. évi rossz termésből adódóan – az 1313. év első fele sem volt problémamentes. 1314-ből (bár már valószínűleg ez az év is sok nehézséget hordozott Nyugat-Európa egy részén) összességében ismét kevés az adat, de az 1315. évben például Elzászra vonatkozóan már egyértelműen találkozunk éhínség- említéssel.⁴¹

A kérdéshez több szempontból is igen érdekes további adalékokkal szolgál Winterthur egy másik, szintén osztrák kortársának, a Leobeni Névtelen krónikájának 1314. évi, kapcsolódó említése. Habár a történet sok más forrásból is jól ismert, fontossága miatt mégis érdemes lehet a Névtelen tolmácsolásában felelevenítenünk egyes részleteit. Ebben az évben ugyanis Szent Gál napján (október 16.) a német választófejedelmek Frankfurtban gyűltek össze az új német király megválasztására. A két párt azonban nem tudott megegyezni, s végül az egyik (a kisebbik) csoport Frigyes osztrák herceget, míg a másik a bajor Lajost választotta meg. Ezt azután sokéves viszály és háborúskodás követte, melynek során nagy területeket pusztítottak el, és sokakat elűztek lakóhelyükről, akik aztán Csehországot, Magyarországot, Ausztriát járták és koldultak. Ezután a Leobeni Névtelen azzal folytatja, hogy ebben az évben vagy ez idő tájt („*Eodem anno vel tempore*”) Lotaringiából és a környező vidékekről a szörnyű esőzések miatt – melyek elpusztítottak minden termést – sokan elvándoroltak.⁴² Ez utóbbi információ azért is érdekes, mert például Jordan is felhívja a figyelmet arra, hogy a nagy éhínség 1315. évi kitörését több területen (így például Angliában és a német területek legalább egy részén) már valószínűleg 1314-

38 MGH SRG 36/2. 49.

39 „*Eodem anno erat tanta karistia quod metreta tritici dabatur pro tribus solidis et duobus denariis.*” Lásd: MGH SS 9. 821. (Continuatio Canoniorum S. Rudberti Salisburgnesis). Meg kell azonban említenünk, hogy ez a 3. számú kódex főszövegébe külön, más kézzel írt bejegyzés, míg pl. sem az 1315. évben, sem pedig az azt követő években nem említ a kódex éhínséget vagy drágaságot.

40 Lásd pl.: Curschmann 1900: 207.

41 Curschmann 1900: 208.

42 Zahn 1865: 32–33.

ben jelentős esőzések (és rossz termés), majd hideg, de nedves tél (és esős kora tavasz) előzték meg.⁴³ Ez az információ tehát inkább azt engedi sejtetni, hogy a Wintertur-féle elzászi probléma akár 1314-ben vagy 1315-ben is lehetett.

Mivel pedig a Névtelen krónikája a következő, 1315. évre vonatkozóan – mely már nyilvánvalóan éhínség-év volt Elzászban – egyáltalán nem említ éhínséget, így nem kizárt, hogy az „ez idő tájt” időpont-megjelölés akár 1315-re (vagy korábbra, esetleg későbbre) is vonatkozhat. Összességében ha az elzásziak (és lotaringiaiak) érkezése akár 1313-ban, 1314-ben, esetleg még később következett be, Magyarország ebben az időben szintén komoly (többtényezős: politikai, gazdasági stb.) válsággal küzdött, mely időszak a nincstelen és így kiszolgáltatott elzászi parasztok számára feltehetően itt sem kecsegtetett túl sok jóval. Különösen, ha ez történetesen egy időben következett be a más (német) területekről érkező, a háború elől menekülő kolduló nincsteleneknek a Leoben-i Névtelen által említett tömeges beáramlásával. A történet azért is érdekes, mert a megelőző időszakokban (például a 13. század nagy betelepülési hullámai során) Magyarország elsősorban befogadó államként jelenik meg.⁴⁴ Másrészről mivel a nyugat felől jövők többsége a Duna mentén érkezett Magyarországra, így e területek hatványozottan is érintettek lehetnek a bevándorlóhullám által.

1315(–1317)–1322: A „Nagy Éhínség” Európában⁴⁵ – és Magyarországon

A „Nagy Éhínség” Európában

Nyugat-Európában és Nyugat-Közép-Európa jelentős részén a 13. század utolsó évtizedeitől egy olyan, termelési válsággal együtt járó hosszabb távú folyamat zajlott, melyet többek között egyrészlől a túlnépesedés, a termelés mennyiségi korlá-

⁴³ Jordan 1996: 17–18.

⁴⁴ Fügedi (1979) szerint a telepesek két nagyobb hullámban érkeztek a 13. században, mindkét hullámban elsősorban német nyelvterületről: az első hullámot kizárólag parasztok, a másodikat is elsősorban parasztok, illetve polgárok alkották. Míg az első hullámban érkezők főleg királyi, addig a másodikban inkább földesúri telepítések eredményeként és különböző jogokkal, de az ország meglévő struktúrájába illeszkedtek be.

⁴⁵ Az európai nagy éhínség (1315–1317; illetve tágabb értelmezésében: 1315–1322) időszaka körüli lehetséges magyarországi élelmiszer-ellátási és környezeti krízisre vonatkozóan az utóbbi években két, némileg eltérő vélemény fogalmazódott meg, melyek összefoglalására lásd: Szántó 2005; Szántó 2007; Vadas 2009; Vadas 2011. Míg Szántó véleménye szerint az Európában néhol katasztrofális méreteket öltő éhínség és krízis (mely elsősorban az 1315–1317 közötti időszakra volt jellemző) hasonló mértékű magyarországi megjelenését a források kevésbé támasztják alá, illetve a belháborús helyzet társadalomra gyakorolt negatív hatásait emelte ki mint lehetséges válságokozó tényezőt, addig Vadas a környezeti problémák és éhínség bizonyos szintű hazai jelenlétét mutatta be, és kapcsolódó munkájában (Vadas 2010) szintén hangsúlyozta a katonai események fontosságát. A magyar adatok tekintetében mindketten részben egy korábbi tanulmányban (Kiss 1999) található adatokra, másrészt az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetekben publikált regesztákra támaszkodtak.

tai, valamint a háborús konfliktusok növekedése, másrésről pedig a romló környezeti feltételek határoztak meg.⁴⁶ A túlnépesedés miatt egy darabig (évtizedekig) ugyan egyéni szinten lehetett csökkenteni az igényeket úgy, hogy ez ne menjen közvetlenül a biológiai létfenntartás kárára, de nagyjából az 1314. évre (egy-kezeleten azonban már az évtized elejére) ez a folyamat elérte azt a szintet, amikor – a bekövetkezett szokatlanul kedvezőtlen időjárás (uralkodóan csapadékos, hűvös nyári félév, hosszú, hideg telek) és sorozatos rossz termésű évek, valamint a nagyarányú (nagy)állatpusztulás miatt – már valóban a biológiai létfenntartást veszélyeztette. A helyzetet általában tovább nehezítették a háborús konfliktusok: ebből pedig az évtizedben akadt bőven a krízis által érintett minden területen. A háború a középkori Nyugat-Európában általában – néhány kivételes esettől eltekintve – nem volt közvetlen okozója az éhínségnek, de mivel elosztási válságot eredményezett, ezért egy már meglévő termelési válság negatív hatásait erősítette fel, ahogy ezt tette az 1310-es évek néhol zavaros politikai viszonyai közepette is.⁴⁷

1315-ben aztán „hirtelen” hatalmas, még a korábbi szerencsétlen évekhez képest is sokkal súlyosabb drágaság, inség és éhínség (valamint „járvány”) tört ki az egész Német-római Birodalom területén, Közép-Európában, és azon jóval túl – a francia területeken, a Brit-szigeteken, Németalföldön és Észak-Európában, de az éhínség a Baltikumban, sőt még a Kelet-európai-síkságon és a Közel-Keleten is egyértelműen követhető.⁴⁸ Az Európa nagyobb részére kiterjedő, talán legsúlyosabbnak tartott középkori éhínség 1315 és 1322 között zajlott: az (é)hínségnek a kor viszonyaihoz képest meglehetősen bőséges dokumentációja maradt fenn szerte a kontinensen.⁴⁹ S habár napjainkban nagyrészt elfogadott e nagy krízisidőszaknak az 1322. évig történő datálása, Európa nyugati felén ezen belül is a legsúlyosabb (é)hínségperiódus az 1315–1317. évekre tehető.⁵⁰ Az éhínség azonban 1317 máso-

46 Ez utóbbi kérdésben az európai változásokra részletesebben magyar nyelven lásd: Szántó 2005.

47 Lásd pl.: Jordan 1996: 12–19, 49–50.

48 Elsősorban nyugat-, (észak-) és nyugat-közép-európai források áttekintésére lásd pl.: Curschmann 1900: 208–217. Az orosz területekre vonatkozó, áttekintő információkra: Klimenko–Solomina 2010: 82; a Közel-Keletre (így elsősorban Libanon és az attól keletre, az Eufráteszig elterülő vidékek éhínségére): Teelis 2004: 654.

49 A téma átfogó összefoglalását és áttekintését adja: Jordan 1996. Újabbán lásd pl.: Jordan 2010. A jelen tanulmányban nem tekintjük feladatunknak az európai éhínség részletesebb bemutatását. Inkább néhány olyan, az elemzésünk szempontjából fontos információt emelünk ki, melyek a korabeli magyarországi viszonyokra is hatással lehetnek, illetve módszertani segítséget nyújthatnak a magyar viszonyok teljesebb körű elemzéséhez és megértéséhez: ilyen pl. a kolostorok és más, a válságra érzékeny, oklevelekben is megjelenő csoportok (pl. városok) dokumentált szükség-mlítései.

50 A talán legismertebb és máig leggyakrabban idézett két szakirodalmi példára lásd: Lucas 1930: 343–377; Kershaw 1973: 3–50. Magyar nyelvű áttekintésre lásd: Szántó 2005. Az 1315–1317. évek inségének és éhínségének kivételes súlyossága különösen igaz Angliára, s talán nem véletlen, hogy ez az a terület, ahol a mai napig is kiemelten foglalkoznak a témával. Pl. az éhínség és marhájárvány megjelenését és hatásait a Brit-szigetekre, európai kitekintéssel, a gazdasági, klimatológiai, környezeti és ökológiai háttér elemzésével újabban Bruce Campbell több tanulmányban is tárgyalta (lásd pl.: Campbell 2010a; Campbell 2010b; Campbell 2011; Campbell – Ó Gráda 2011). Amint azt korábban láttuk, a nagy drágaság, inség és/vagy éhínség óriási, a kontinens nagy részét érintő európai kiterjedésére jellemző, hogy nemcsak Nyugat-, Észak- és jelentős

dik fele után nem minden évben és nem minden régióban volt egyformán súlyos: a rossz termésű évek sorozatát néha enyhítette egy-egy valamivel jobb év is.

A korábban már említett, kedvezőtlen hosszú távú folyamatok mellett az éhínséget közvetlenül kiváltó okok között az 1310–1322 közötti évek időjárásának igen fontos – a terméseredményeket alapvetően befolyásoló – szerep jutott. Ez az alig több mint egy évtized időjárási szempontból kivételesen kedvezőtlen volt: mind a hűvös, csapadékos nyári félév, mind pedig a hideg, hosszú telek tekintetében az 1310-es évtized a késő középkor egyik legjelentősebb negatív (hőmérsékleti, csapadék-) anomáliájának tekinthető.⁵¹ Amint azt korábban láttuk, az 1310-es évek elejének igen kedvezőtlen időjárási viszonyai után Európa jelentős részén 1313 kedvezőbb, ugyanakkor Közép- és Nyugat-Európa legalább egy részén az 1314. év a vegetációs időszakban jobbra igen csapadékos volt. Az európai nagy éhínség három legrosszabb éve (1315–1317) összességében Nyugat-, Közép-, Észak- és részben Kelet-Európában különösen a vegetációs időszak hűvös és csapadékos voltával, valamint hideg teleivel (elsősorban a híres 1317. évi, másodsorban az 1315. évi kemény téllal) tűnt ki, mely az amúgy is gyengén táplált népességet, valamint az állatállományt (takarmányhiány, járvány révén) is különösen megtizedelte.⁵² Az 1318. és különösen az 1319. év kedvezőbb időjárásával és jobb terméseivel azonban némi enyhülést hozott. Az 1320. esztendő a kontinens egy részén ismét kedvezőtlen év volt (ugyanakkor jó volt a termés a cseh területeken), mely – különösen az 1321–1322 közötti időszak kedvezőtlen időjárásával, rossz terméseivel és a hideg 1322. évi téllal karöltve – a nagy éhínség második legnehezebb periódusát hozta el.

Fontos kiemelni, hogy mindezekkel párhuzamosan, 1316–1321 között zajlott a középkor egyik legjelentősebb marhapestisjárványa is.⁵³ Érdemes még hozzátenni, hogy ezen esztendők szinte mindegyike egyben rossz vagy nagyon rossz szőlőtermő év is volt – így nemcsak a kenyérgabonában, takarmányban, többféle állati termékben (és igavonó állatokban), de borbán is szinte folyamatosan hiány keletkezett, mely gyakorlatilag minden élelmezési cikk árára rányomta bélyegét.⁵⁴

részben Dél-Európában, de még keleten, az orosz és délkelet-bizánci területeken is egyértelműen felbukkan. Ugyanakkor érdemes felhívni a figyelmet azon véleményekre, melyek szerint Európában az Alpoktól délre eső területeket az (é)hínség jóval kevésbé érintette, mint az attól északra (és nyugatra, illetve északnyugatra) fekvő vidékeket, lásd pl.: Jordan 1996: 8.

51 Lásd pl.: Alexandre 1987: 781–789; Brázdil–Kotzya 1995: 166–167; Jordan 1996: 17.

52 Curschmann 1900: 208–217; Alexandre 1987: 436–440; Brázdil–Kotzya 1995: 167; Jordan 1996: 17.

53 Ennek alapos áttekintését adja: Newfield 2009. Újabban Slavin (2012), Jordan nyomdokain járva, s annak gondolatmenetét folytatva vetette fel az 1310-es évek nagy éhínsége idején a marhaállomány különösen 1319–1320. évi nagyarányú pusztulásával (lásd pl.: Newfield 2009; Campbell 2011) kapcsolatos tej- és általában fehérjehiányos táplálkozásnak a fiatal korú népesség fejlődésére gyakorolt negatív hatását, mely később fogékonyabbá tehetette a pestisre az 1340-es évek végére már felnőtt korosztályt. A korábbi szakirodalmak alapján készített rövid magyar nyelvű áttekintésre lásd még: Szántó 2005: 56.

54 Alexandre 1987: 439–444; Jordan 1996: 34–39, 51–56; Ladurie 2004: 41–56; Campbell 2010a; Campbell 2010b. Ezzel kapcsolatban lásd szintén: Szántó 2005. A magyarországi események jobb megértése szempontjából különösen fontos, hogy a kedvezőtlen időjárási viszonyok és az ínség egészen 1322-ig közvetlen

Ugyanakkor a nagy éhínség alatt sem mindenki éhezett vagy volt rosszul táplált, és az alultápláltságnak is eltérő fokozataival találkozhatunk: a krízis az egyes társadalmi csoportokat különböző súlytal érintette. Az éhínség – illetve nagyobb-részt inkább az alul- vagy rosszul tápláltság és az ennek következtében fellépő különféle betegségek – leginkább a földterülettel nem vagy csak részben rendelkező, magát elsősorban bémunkából (idénymunka, kézművesség stb.) fenntartó (vidéki vagy városi) szegény rétegeket sújtotta. Az igen magas árak, a megélhetési válság, a járulékos bizonytalanságok, a háborúk és egyéb okok (például elemi csapások) nem kímélték a kisbirtokos parasztságot sem; egy részük (amint azt már például az elzásziak esetén is láthattuk) a válság által kevésbé érintett (például Elbán túli) területek felé vette útját, komoly migrációt, és sokszor a koldusok tömegét idézve elő.⁵⁵ Általában a szegényebb (paraszti és városi) néprétegek mellett – akikről azonban a korabeli dokumentáció kevésbé részletesen szól – a másik, a krízisnek szintén erősen kitett, de már sokkal jobban dokumentált csoportot a földbirtokosok alsóbb rétege, különösen az egyházi földbirtokosok s közülük is főleg a kolostorok lakói jelentették.

Ez utóbbi kapcsán érdekes megemlíteni Jordan további elemzéseit, aki nagyobb térségekre tagolva vizsgálta az egyes, elsősorban birtokos társadalmi csoportok érintettségét. Számunkra különösen érdekes lehet, hogy többek között a német területek vonatkozásában használt forrásokban a legszembetűnőbb a kolostorok érintettsége volt: bevételeik nagymértékű csökkenése mellett a piaci árak hatalmas növekedése és más kapcsolódó okok következtében sokszor súlyosan eladósodtak, birtokaikat zálogokkal terhelték, illetve eladták. Mivel bevételeiket gyakorlatilag teljes egészében rövid távú, legelemibb szükségleteik kielégítése (és sokszor a bajba jutottak segítése) emésztette fel, ezért jellemző volt például az épületek elhanyagolása és csak végszükség esetén való (minimális) javíttatása.⁵⁶ Ezen információk igen értékes párhuzamként szolgálhatnak néhány korábban (például a margitszigeti apácák 1312. évi kényszerű helyzete) és később említésre kerülő, hasonló viszonyokat bemutató magyarországi esetek kapcsán – még akkor is, ha természetesen egy-egy kolostor pénzügyi zavaraihoz más okok is vezethettek.⁵⁷

szomszédainkat, így Csehországot, Ausztriát és valószínűleg a lengyel területeket is jelentős mértékben érintette – ezen információkról később Magyarország kapcsán részletesebben megemlékezünk.

55 Jordan 1996: 51–52, 61–100, 112–119, 134–148.

56 Jordan 1996: 65–72, 76.

57 Ennek megfelelően a század írásos időszakainak bemutatásakor, illetve ezekkel párhuzamosan igyekeztünk összegyűjteni azokat az oklevelekben szereplő eseteket is, amikor egy fontosabb közösség szüksége, nehéz helyzete került említésre. Amint azt látni fogjuk, ezek az említések többnyire valóban akkor bukkannak föl, amikor ezekkel párhuzamosan konkrét írás-egmlítésekkel, illetve válságos időszakot ecsetelő forrásokkal is találkozunk.

Éhínség és szükség: források Magyarországon

Ami az éhínség magyarországi forrásait illeti, jelenleg egy-egy olyan oklevéllel rendelkezünk, melyben a közelmúltban bekövetkezett nagy éhínségre tesznek egyértelmű utalást. Az első, meglehetősen egyértelmű eset egy 1318. április 20-án kiadott oklevélben került dokumentálásra a Kelet-Alföldön, Bihar megyében: egy nemes úrhölgy Keserűben (Érkeseő; ma Cheșereu Romániában) lévő birtokrészét többi testvére kizárásával eladta fivérének, hálából, amiért az a nő férjének valamikor 1311. február után bekövetkezett halála, majd a nagy éhínség („*tempore famis vallide*”) idején öt és három gyermekét élelemmel ellátta.⁵⁸

Egy másik, 1318. március 19-én kiadott oklevélben leírt dunántúli eset szintén élelmezési és védelmi gondokról árulkodik: egy nemes család (összes szőlősi és más birtokaival egyetemben) önként szegődött a veszprémi egyház szolgálatába, mivel a békétlen időben, éhínség és nélkülözés idején, az egyház táplálta és védte őket („[...] *quibus hoc tempore impaccato, famis et inedia in fovendis, alendis, nutriendis, defendendis et protegendis, suos fovit, nutrivit et protexit*”).⁵⁹ Míg az előző, bihari eset fogalmazása egyértelműen és általánosabban utal nagy éhínségre, a második esetben a fogalmazás módja nem ennyire konkrét, mégis egyértelműen és kiemelten említ éhínséget és élelmiszerekben való szükségletet.⁶⁰

Míg az első, „perdöntő” oklevél időrendje egy 1311 elejét követő – de nem közvetlenül, hanem bizonyos időszak eltelte (így a férj halála s az azt követő időszak megpróbáltatásai) utáni –, de 1318 áprilisa előtti időszakra utal, addig a második oklevél ismét 1318 márciusa előtti éhínséget jelez. Mindkét esetben a fogalmazás módja egy feltehetően mindenki számára ismert és könnyen datálható, nem túl távoli múltban lejátszódott eseményre vonatkozik. Ennek megfelelően a két oklevél takarhat akár két külön eseményt is, a fogalmazás általánossága miatt azonban akár a két oklevél egy és ugyanazon, de az ország jelentős részét érintő, egy bizonyos „nagy éhínség” idejének lehetőségét is felvetheti. Amennyiben ez így lenne, akkor e két eset igen értékes adatokkal szolgálhatna az éhínség területi kiterjedésére nézve, amennyiben egy kelet-alföldi (bihari) és egy dunántúli esetet említ, azaz mind az ország keleti, mind pedig annak átellenes, nyugati részére vonatkozó-

58 „[...] et assumpsit idem Stephanus quod hoc tempore famis vallide, ipsam dominam M. [Margaretham] sororem suam cum tribus liberis suis ab alio marito procreatis usque vitam eiusdem domine nutrire alere et sustentare.” MNL OL DL 50333. Magyar nyelvű regesztája: Anjou-kori okl. V. 105. szám.

59 Nagy–Véghely–Nagy 1886: 146–147 (MNL OL DF 262493). Érdekes adalék, hogy ugyanabban az évben, március elején egy Vámos-birtok kapcsán – habár ekkor az okok részletezése nélkül – egy további, hasonló esetről értesülünk. Kumorovitz 1953: 49.

60 Ezért is érthető talán, hogy a második oklevél két magyar nyelvű regesztája egymástól eltérően fordítja a kérdéses szövegrészt: míg Kumorovitz Bernát az „elmúlt inséges időkben” szavakat használja (tehát általánosan értelmezi), addig Kristó Gyula az „éhségükön enyhítve” kifejezést, azaz csak egyes személyekre vonatkoztatta az éhséget. Lásd: Kumorovitz 1953: 49; Anjou-kori okl. V. 71. szám. Véleményünk szerint az oklevél fogalmazása inkább az általánosabb értelmezést teszi valószínűbbé.

an nyújtana támpontot az (éh)ínség országos méreteire vonatkozóan.⁶¹ A két eset rövid ismertetése után a további alfejezetekben arra keressük a választ, hogy az elérhető adatok alapján milyen okok vezethettek el egy éhínség kialakulásához az említett területeken, illetve hogy mikor lehetett maga az éhínség.

Időjárás, termés, (éh)ínség: Magyarország és a környező területek

Az 1311–1314 közötti időszakot már korábban tárgyaltuk: amint azt láttuk, a cseh és osztrák területeken 1312 rossz termésű év volt, ami aztán jelentős (éh)ínséget okozott. 1314-ben és előtte a Kárpát-medence egy részét talán sáskajárás is érintette. Ezzel párhuzamosan, részben már 1314-ben is, de biztosan 1315-ben Európa nagy részén a folyamatos esőzések és a hűvös időjárás okozott katasztrofális termés kiesést. Csehországban 1315-ben a termést először az aszály tette tönkre, melyet azonban ott is igen nedves időjárás követett: az esős és hűvös időjárás aztán az 1316. évre is rányomta bélyegét, és súlyosan rossz termést hozott. Magyarországra vonatkozóan nem rendelkezünk ilyen információkkal: az egyetlen eddig ismert, hazai adatunk szerint Kolozsvár közelében 1315. november elején téli(es) időjárás uralkodott, olyannyira, hogy ez megakadályozta a határjárás befejezését; a határjeleket nem tudták megújítani.⁶² 1314-re ugyan a szomszédságból kevés támponttal rendelkezünk, de a rossz termés és (éh)ínség talán már ebben az évben is jellemző volt a cseh és néhol a lengyel területeken.⁶³ Az 1315. év ellenben már sokkal jobban dokumentált: Csehországban július utolsó hetéig aszály, majd nagy esőzések és (mind Cseh-, mind Morvaországban) árvizek voltak, melyek igen rossz termést eredményeztek. A csapadékos (és feltehetően hűvös) nyári, kora őszi időjárás Ausztria egyes részein – az esők (például Felső-Ausztria) mellett a kései bécsi szőlőszüret tekintetében – is nyomon követhető.⁶⁴ Ebben az évben konkrétan azonban még sem a cseh (vagy lengyel), sem pedig az osztrák területeken nem szólnak a források éhínségről. Amint azt Curschmann külön megjegyzi – habár a német és németalföldi területek nagy részén, északon és a Baltikumban hatalmas éhínség dúlt –, a délnémet területek közül egyelőre „csak” Bajorországra és Elzászra vonatkozóan találkozhatunk éhínség- említéssel.⁶⁵

61 Nem hagyhatjuk ki annak az igen érdekes párhuzamnak az említését, hogy pontosan 500 évvel később, az 1810-es évek nagy magyarországi éhínsége/ínsége idején is – melynek közvetlen kiváltó oka szintén a több évig tartó igen kedvezőtlen (néha aszályos, de legfőképpen csapadékos, hűvös, árvizes) időjárásban és az ennek következtében kialakult sorozatos rossz termésekben keresendő – Bihar vármegye volt az éhínség által leg súlyosabban érintett terület 1814–1817 között. Elemzésére lásd pl.: Hodgyai 1991.

62 DIR C, veacul XIV, 1. 242–243; regesztá: Erdélyi Okm. II. 255. szám.

63 Curschmann 1900: 208.

64 Brázdil–Kotyza 1995: 111.

65 Curschmann 1900: 208.

Más a helyzet azonban 1316-ban: a cseh területeken az esős, árvizes nyár ismét rossz gabonatermést hozott, ami viszont ebben az évben már egyértelműen igen magas árakkal, ínséggel és éhínséggel járt együtt.⁶⁶ Magyarország ekkor az 1316. évi hatalmas árvíz kapcsán kerül említésre az egykorú cseh forrásban, mely a nyári esőzések miatt bekövetkezett „özönvíz” által sújtott területek között sorolja fel Ausztriát, Lengyelországot és Magyarországot is, megemlítve, hogy az áradás hatalmas károkat okozott, amennyiben elpusztította a széna- és gabonatermést. Ez az érintett területeken gabona- és takarmányhiányt eredményezett, melytől mind ember, mind állat szenvedett.⁶⁷ Osztrák források a Mura 1316. évi hatalmas, stájerországi áradásáról számolnak be; ez az áradás (ahogy ezt általában már a cseh forrás is említette) minden bizonnyal komolyan érintette (Nyugat-)Magyarországot is. De az esőzések miatt kialakult óriási árvíz vonult le a Dunán is (mely a felső szakasz vízgyűjtőjét katasztrofálisan érintette): a Leobeni Névtelen például annak nemcsak hatalmas ausztriai, hanem magyarországi pusztításait is említi.⁶⁸ Mindezt a cseh forrás szerint a falvakban és városokban nagyarányú halálozás követte, mely állatot és embert egyaránt érintett.⁶⁹

Az ezt követő hosszú, igen kemény, fagyos és havas tél (1317) pedig mind a cseh, mind pedig az osztrák (és lengyel) területeken is – csakúgy mint Európa nagy részén – tovább súlyosbította a problémákat.⁷⁰ Az 1317. évi telet aztán a Melki Évkönyvek szerint ismét jelentős áradás követte, mely nagy károkat okozott többek között a cseh területeken, Ausztriában, de Magyarországon is.⁷¹ Ezenkívül igen havas kemény télről (majd részben azt követő árvizekről) számolnak be Észak-Itáliában, így például Lombardiában, Pármában, Sienában, Modenában is.⁷² Különösen érdekes ugyanakkor a Zwettli Évkönyvekben az 1317. év alatt említett problémamasorozat. Abban az évben a nagy hó miatt minden vetés megsemmisült, igaz, csak a búzafajták esetében beszélhetünk a termés teljes hiányáról. Középszerű vagy gyengébb termés volt árpából és zabból (valamint szőlőből), úgyhogy abban az évben minimális búzakenyér, inkább a (gyengébb tápértékű) árpa- és zabkenyér

66 Brázdil–Kotzya 1995: 111.

67 Emler 1884: 232 (*Petrus de Zittau*).

68 Zahn 1865: 33–34 (*Chronicon Anonymi Leobensis*); MGH SS 9. 666 (*Continuatio Zwetlensis III*).

69 Említésére lásd még: Kiss 1999; Szántó 2005; Szántó 2007; Vadas 2009; Vadas 2011.

70 Részletesebben lásd pl.: Brázdil–Kotzya 1995: 112. Rohr (2007: 225) elsősorban hosszú és havas téllként említi, valamint részben hidegként. Érdekes ugyanakkor, hogy nem szerepelteti az extrém hideg telek felsorolásánál (Rohr 2007: 446–447), ami utalhat arra, hogy a korabeli források elsősorban nem is annyira a nagy hidegek, hanem sokkal inkább a tél hosszúsága és hóban való gazdagsága miatt tartották külön említésre méltónak.

71 MGH SS 9. 511. Ugyanakkor pl. E. Pautsch (1953: 25) az 1316., és nem az 1317. év alatt hozza a Melki Évkönyvek árvízi bejegyzését. Ez viszont azt jelentené, hogy a Melki Évkönyvek 1317. évi árvízemlése akár elírás eredménye is lehet, így valójában az 1316. évre vonatkozna a bejegyzés. Ez különösen azért is lehetséges, mivel ugyanakkor a Melki Évkönyvek egyáltalán nem írnak árvírről 1316-ban (amikor viszont kétségkívül nagy árvizek voltak). Azonban nem kizárható, hogy az 1317. évi kemény tél után is lehettek árvizek.

72 Alexandre 1987: 439–440.

volt elérhető.⁷³ Ebben az évben rossz termés és éhínség volt Sziléziában (például Boroszlóban) és a cseh területeken is.⁷⁴ A tél kifejezetten kemény volt az orosz térségben is, de nem szűkölködött időjárási szélsőségekben a Bizánci Birodalom sem: villámárvíz pusztított a Közel-Keleten („Baalbek” – Libanon területén), míg az erős északi szél Konstantinápolyban okozott problémákat.⁷⁵

Engel Pál szerint ekkor, vagyis 1317 elején (talán januárban) zajlott le Délnyugat-Magyarországon Károly Róbertnek az a hadjárata, mely során a téli hideg⁷⁶ és II. Uroš szerbjei nagyban megnehezítették a király és serege számára a szávai átkelést.⁷⁷ Ugyanakkor Kristó Gyula ezt a datálást később meggyőzőnek tűnő érvekkel cáfolta, és utóbb a hadjárat, valamint a szávai átkelés feltételezett időpontjául 1314 elejét javasolta.⁷⁸ S habár így ezt az adatot egyértelműen az 1317. évi tél keménységére (vagy hosszúságára) nem hozhatjuk fel bizonyítékkul, a tőlünk nyugatra, északra, keletre és részben a délre elterülő vidékek, valamint Európa nagy részének időjárása ismeretében elmondhatjuk, hogy az 1317. év tele minden valószínűség szerint Magyarországon is az átlagnál (akár jóval) hidegebb, és a megszokottnál talán havasabb és hosszabb is lehetett.⁷⁹

További érdekes kérdést vet fel az 1318. évi tél keménysége: míg a hadi cselekmények intenzitása miatt a cseh területekre vonatkozóan, az elérhető igen kevés adat alapján Brázdil és Kotyza összességében inkább enyhébb telet feltételez, Jordan – habár csak néhány részleges brit adatra támaszkodva – Európa nyugati és északi felére vonatkozóan a kemény és hosszú telek között említi az 1318. évit.⁸⁰ A rendelkezésre álló információk alapján azonban inkább az 1319. évi tél (ezen belül is a január–február) tűnik, például Észak-Itáliában, keményebbnek és hóban gazdagnak.⁸¹

A magyarországi viszonyokról egyelőre nem rendelkezünk további adatokkal az 1318 tavaszát megelőző időszakra. Mivel azonban a dunántúli oklevél 1318. márciusi keltezése alapján akkorra az éhínség már véget érhetett, ezért az 1317. évi

73 MGH SS 9. 666.

74 Lásd pl.: Curschmann 1900: 214.

75 Klimenko–Solomina 2010: 82; Telelis 2008: 206; Telelis 2004: 653–654.

76 „[...] *difficilis transitus fluvii Zave per algorem hiemalis temporis opposito ac resistente nobis exercitu dictorum Sclavorum gentis in litore seu portu transitus processum nostrum retardaret.*” MNL OL DL 1884. Magyar regszta: Anjou-kori oklt. VII. 86. szám.

77 Engel 1988: 115.

78 Kristó 2003: 311, 329. Itt azonban meg kell jegyezni, hogy az említett hadjárat dátumát a mai napig bizonytalanság övezi: 1314 és 1319 között több időpont is számításba jöhet.

79 A műszeres mérések időszakára vonatkozó (közép-európai) téli hőmérsékleti korrelációs vizsgálatokra lásd: Dobrovolný et al. 2010.

80 Brázdil–Kotyza 1995: 112. Az 1317–1318. évi kemény és hosszú tél tekintetében azonban Jordan (1996: 37, 197, 222) kizárólag a Brit-szigetektől származó (illetve főleg walesi) adatokat hoz fel, de csak a tél egy részére vonatkozóan. Ugyanakkor Alexandre (1987: 441), illetve Glaser (2008: 76) is csak egy Heinrichau környéki hóviharról számol be. Természetesen egy ilyen esemény is jelentős pusztító hatással lehetett pl. az állatállományra, de önmagában a teljes tél karakteréről csak részinformációt nyújt.

81 A forrásokra lásd: Alexandre 1987: 441.

termés összességében talán nem lehetett annyira rossz (például az ausztriaihoz képest),⁸² és enyhülést hozhatott a korábbi időszak mély válsága után. Ez a feltételezés azonban, ahogy azt fentebb láthattuk, ellentétben áll a cseh, osztrák és sziléziai(-lengyel) viszonyokkal, mivel ott az 1317. év termése egyértelműen rossz volt.

Ami tehát az időjárási viszonyokat illeti, az igen töredékes hazai és az adatgazdagabb szomszédos területekről származó információk alapján a termelési viszonyok szempontjából legkésőbb az 1316. és 1317. évek már a rosszabbak közé tarthattak – így az igen csapadékos, hűvös, árvizes 1316 és a kemény, hosszú téllal indító 1317 –, habár már az azt megelőző egy-két évről is elképzelhető ugyanez. Elsősorban a kedvezőtlen időjárás miatt 1316, de különösen 1317 a legrosszabb évszám, éhínségév volt a tőlünk nyugatra és részben északra elterülő vidékeken, így Sziléziában, Csehországban, de Ausztriában is. Nyugati és északi szomszédaink esetén a problémák tehát Nyugat- és Nyugat-Közép-Európához képest egy-két évvel később, különösen 1317-re váltak igazán súlyossá. A cseh és osztrák forrásokból tudjuk, hogy az 1316. és 1317. évi kedvezőtlen időjárási események, azok természeti következményei (például árvizek), illetve ekkor maga az éhínség Magyarországot is érintették. Továbbá a szomszédságban több helyütt dúló éhínség áttételes hatást is gyakorolhatott például a (nyugat-)magyarországi viszonyokra, amennyiben az éhező területek lakói valószínűleg igyekeztek a hiányzó élelmiszereket külföldről (is) pótolni.

Mindezekon túlmenően azonban 1315–1317 katonailag igen aktív időszak volt: az ország egyszerre legalább hat különböző nagyobb térségében folytak harcok, mely tényező aktív szerepet játszhatott az (é)hínség kialakulásában.⁸³ Ezért a továbbiakban az említett két, (é)hínség sújtotta terület katonai műveletekben való érintettségére térünk ki részletesebben.

Ínség, éhínség: a hadi cselekmények lehetséges szerepe

A belháborúk szerepére vonatkozó általános, országos hadművelleti adatokon kívül érdemes külön figyelmet szentelnünk a helyi eseményeknek: a két (é)hínség-emlékezés közelében bekövetkezett harci cselekmények ugyanis erőteljesen befolyásolhatták az adott területek élelmiszer-ellátási viszonyait.

82 Itt kell megemlíteni, hogy Jordan (1996: 144) az *Annales Wratislavienses*-ben 1317. év alatt szereplő, a „Wratislavia”-ban pusztító nagy (é)hínség miatti) halálozással kapcsolatban (véltetően a mai névalak miatti erős hasonlatosság miatt) a nevezett várost tévesen Pozsonnyal (Bratislava) azonosította. Így a könyvében szereplő „magyarországi” említés valójában a középkori Wratislaviára, vagyis Boroszlóra, a mai Wrocławra (és így Sziléziára), illetve az ottani nagy éhínségre/halálózásra vonatkozik. Ugyanezen problémára lásd: Ladurie 2004: 48.

83 Kristó 1988: 46–52.

Ebből a szempontból lényegesnek tekinthető információ, hogy az alföldi, Bihar megyei Keserű település Borsa (Kopasz) Jakab tartományúr törzsterületeihez tartozott. Borsa Kopasz először 1315 tavaszán lázadt fel a király ellen: a konfliktus ekkor 1316 februárjáig tartott. Második lázadása 1316-ban robbant ki; az általa birtokolt területek elhelyezkedése miatt feltételezhető, hogy a bihari vidékek 1317-ben, de valószínűleg már 1316-ban is jelentősen érintettek voltak a konfliktus és annak járulékos negatív következményei által.⁸⁴ A Borsa és a király közti harc egyik legfontosabb, sorsdöntő ütközete 1317 februárjában–márciusában zajlott – a Keserűtől alig 40 km távolságban északnyugatra elhelyezkedő – Debrecennél, mely csata a király seregeit vezető Debreceni Dózsa győzelmével és Borsa vereségével végződött.⁸⁵ Ezek után Borsa Biharban hátrált először Adorján, majd Solyomkő várába, mely utóbbit aztán valamikor 1317 ősze és 1318 tavasza között feladni kényszerült.⁸⁶ A területet így 1317 harmadik vagy 1318 első negyedében pacifikálták a király csapatai – az események ilyen menete pedig eléggé egybeesik a keserűi éhínség-említés 1318. áprilist megelőző (ismeretlen hosszúságú és nem pontosan datált) időszakával.⁸⁷

A másik, valamivel kevésbé biztos, de szintén igen érdekes (é)hínség-helyszín a Veszprém megyei Szőlős. Amint azt korábban láttuk, az oklevél ebben az esetben az (é)hínség okozta problémák mellett konkrétan a békétlen időköt is említi a családot ért komoly viszontagságok között. A veszprémi püspök pedig végig az uralkodó mellett állt a belháborúk idején; ugyanakkor a Dunántúl nagy része a Kőszegi család tagjainak kezében volt. 1315-ben (de már valószínűleg 1314-ben is) a Kőszegiek (is) szembefordultak a királlyal, s a nehéz helyzetre jellemző, hogy a király ebben az évben nem is tudott ellenük hadat indítani. A témánkhoz szorosabban kötődő időszakban a király 1316 május–júliusában vezetett a Kőszegiek ellen hadjáratot, bár ez elsősorban a Dél-Dunántúlt érintette. 1317-ben pedig Kőszegi András lázadt fel: ellene királyi sereg indult 1317-ben, melynek eredményeként Engel szerint nyárra befejeződött a Kőszegiek nyugat-dunántúli uralmának felszámolása; Kristó szerint azonban a küzdelem hosszabb volt, és 1318-ban is folytatódott.⁸⁸ Ezek a konfliktusok hatással lehettek a – részben hatalmi érdekcsoportok uralta területek határvidékén elhelyezkedő – Veszprém megyei viszonyokra is.

84 Engel 1988: 116–117; Kristó 2003: 321, 326, 329, 331; Bárány 2011: 90.

85 Részletesen lásd: Bunyitay 1888: 145–147. Újabban Bárány 2011: 90–92; Zsoldos 2011: 51–52.

86 Engel 1988: 123; Kristó 2003: 332. Újabban Bárány 2011: 95, 99 – elemzésünkben ez utóbbi datálását vettük alapul.

87 Engel 1988: 118; Kristó 2003: 329, 331–332. Bárány 2011: 100.

88 Engel 1988: 112–114, 121; Kristó 2003: 325–326, 332–334. Eközben arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy nyugati szomszédságunkban pont az 1317. évben volt a legsúlyosabb az élelmiszerhiány.

A „Nagy Éhínség” és Magyarország: összegzés

Összességében tehát egyetértünk azokkal a véleményekkel, hogy a nagy európai krízis Magyarországon is egyértelműen nyomon követhető, részben drágaság/ínség, részben pedig konkrétan (legalább az Alföld említett keleti részén) éhínség formájában; de talán több közösség dokumentált szüksége is idesorolható. Áttételesen az elzászi éhínség-migránsok kapcsán felmerült (talán az 1313. évre vagy a rá következő évekre vonatkozó) magyar reakció is krízis jelenlétét látszik alátámasztani. Másrészről pedig a Német-római Birodalom belső területeiről érkező koldusok úti céljait (így Csehország, Ausztria, Magyarország és részben Lengyelország) figyelembe véve – a másik három országhoz hasonlóan – összességében enyhébb, és/vagy a nyugat-európainál későbbi években (így különösen 1317-re) jelentősebbé váló megélhetési válságot feltételezhetünk a Német-római Birodalom délkeleti peremvidékén és annak közelében. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a (belharcok által is nehezített) válság ne érintette volna súlyosan Csehországot és Ausztriát is ebben az időszakban.

A krízis okait tekintve a király és az oligarchák közötti belháborúk és az ezekből következő általános bizonytalanság – ahogy ezt a korábbi szakirodalom is hangsúlyozza – feltehetően igen fontos szerepet töltöttek be (az általános európai időjárási viszonyokon túl), sőt a rendelkezésre álló, főként okleveles információk alapján hosszabb távon a legfontosabb tényezőkként említhetők az időszakban: ezt látszanak alátámasztani a konkrét éhínség- említések régióihoz kapcsolható, rekonstruálható hadi események is. Ugyanakkor fel kell hívni a figyelmet arra, hogy ez Nyugat- és (Nyugat-)Közép-Európa nagy részén nem egészen így volt: ott a válságot nem elsősorban a háborúk okozták vagy váltották ki – viszont egyértelműen tovább mélyítették azt. Ezen túlmenően a nagy európai éhínség sem egy, hanem több tényező együttes hatásának tudható be, melyben a háborúknak fontos (de összességében nem döntő) szerep jutott. Európa nyugati (és északi) részén egyrészt egy hosszabb időszak (túlnépesedéssel kombinált) termelési válsága, másrészről a romló környezeti-időjárási feltételek a 13. század utolsó évtizedeitől kezdve egyre jelentősebb mértékben játszottak szerepet. Ezen belül is az igen kedvezőtlen időjárású 1310-es éveknek külön kiemelt szerep jutott: ott ugyanis ez utóbbi volt a nagy krízis közvetlen fő kiváltó oka.

Habár az időjárásra, illetve annak a termésekre gyakorolt hatására vonatkozóan Magyarország tekintetében csak részleges információkkal rendelkezünk, amint láttuk, a környező országok és általában Európa egyes részeinek időjárási viszonyai és a kapcsolódó szélsőségek érdekes tanulságokkal szolgálnak. Mindezen információk alapján Magyarország szempontjából az 1318-at megelőző évek legsúlyosabb periódusa legnagyobb valószínűség szerint (1316–)1317-ben következhetett be. Az egyes éhínség- említések helyszíneire is kapcsolható jelentősebb katonai konfliktusok, illetve békétlen idők különösen 1317-ben, de részben lehet, hogy 1316-ban is

jelentősek voltak olyannyira, hogy ezek a konfliktusok akár önmagukban is hozzájárulhattak tartós és súlyos élelmiszerhiány kialakulásához.

Ugyanakkor nehezen képzelhető el, hogy a korszak Európát, és ezen belül is a Kárpát-medencét körülölelő területeket oly súlyosan érintő időjárási anomáliája Magyarországon egyáltalán ne szerepelt volna a válságot, ínséget, éhínséget kiváltó okok között.⁸⁹ Ezért az elhúzódo (bel)háborúk hatásai mellett mindenképpen figyelembe kell venni az időszakra jellemző kedvezőtlen időjárást, mint a krízist elősegítő tényezőt; véleményünk szerint ez különösen érvényes az 1310-es évtizedre.⁹⁰

További, az (é)h)ínség időtartamát érintő kérdés lehet a magyar viszonyokat illetően, hogy vajon az 1312. évi ínség- említés összeköthető-e az 1318. évi (é)h)ínség említésével. Vagyis: két különálló ínségidőszakról (az első: 1312 körül; a második: 1315–1317) beszélhetünk-e – ugyanúgy, mint a tőlünk nyugatra eső területeken –, vagy az 1312. évi és az 1318. évi említések egyazon nagy, egybefüggő élelmiszer-ellátási válságidőszak részét képezték? Míg ugyanis a tőlünk nyugatra eső területeken elsősorban az időjárási viszonyok határozták meg az ínségperiódusok hosszát, addig Magyarországon, egyelőre úgy tűnik, talán a belháborúk okozta bizonytalanság volt az elsődleges tényező – mely tényező azonban a köztes (Európában jobb termésű) években is jelen volt.

Érdekes további (habár nem feltétlenül „perdöntő”) adalék lehet, hogy az esztergomi kanonokok 1319-ben szükségükre hivatkozva adtak el, illetve cseréltek el javakat az esztergomi érsekkel, aki hangsúlyozottan ezzel is segíteni kívánta a bajba jutott kanonokokat.⁹¹ Természetesen további hasonló típusú esetek egyének (nemese) esetén máskor is előfordulnak, azonban itt egy általában jómódú közösség problémájáról van szó.

Hain Gáspár és a hároméves nagy éhínség

Habár korántsem egykorú, mégis egy történeti források alapján megfogalmazott, gondos kora újkori „véleményként” is érdemes lehet némi figyelmet szentelni Hain Gáspár nagy éhínséggel kapcsolatos megjegyzésének.⁹² A 17. századi szepességi

89 Már maga a tény, hogy a Magyarországot nyugatról és északról övező területeken éveken keresztül bizonyíthatóan nagy drágaság és krónikus élelmiszerhiány uralkodott, valószínűleg szintén befolyásolta (természetesen a hazai viszonyoktól is függően) az ország nyugati és északi területein élők életét is.

90 Ennek megfelelően részben mindegyik kapcsolódó korábbi említés és/vagy elemzés (pl. Bertényi 2004; Szántó 2007; Vadas 2011) tartalmaz hasznos felvetéseket. A kedvezőtlen, szélsőségekben gazdag – és a termést feltehetően sok helyen negatívan befolyásoló – időjárás néhol 1318-ban is folytatódott: így pl. 1318 júniusára vonatkozóan hóesést is említenek Kölnben. Lásd pl.: Alexandre 1987: 441; Glaser 2008: 65.

91 MNL OL DF 237825; regesztája: Anjou-kori oklt. V. 400. szám.

92 A Hain által említetteket az időszakkal foglalkozó korábbi tanulmányok – így pl. Kiss 1999; Szántó 2007; Vadas 2011 – hivatkozás szintjén mind felhasználják.

krónikaíró többek között az akkori löcsei levéltár iratanyagára is támaszkodva,⁹³ közvetlenül a rozgonyi csata tárgyalása után tér ki a szepességi éhínségre és annak körülbelüli („*Zu dieser Zeit*”) datálására. Hain szerint ekkortájt három évig tartó nagy éhínség uralkodott, mely nemcsak az embereket, hanem az állatokat is érintette.⁹⁴

Vagyis, még ha Hain a megelőző mondatokban a rozgonyi csatáról írt is, csak hozzávetőlegesen köti az éhínséget magához a rozgonyi csata időpontjához, így az eset nem feltétlenül a csata évéhez, hanem elvileg akár az azt megelőző vagy az azt követő évekre is vonatkoztatható. Ami az éhínség területi kiterjedését illeti, Hain nem ad túl sok támpontot: maga a krónika Lőcse, illetve a Szepesség történetéről ad számot, ezért elvileg megjegyzése erre a területre (is) érthető; ugyanakkor a problémát általánosan említi, így annak területileg tágabban vett, Magyarországra vagy éppen Európára vonatkozó értelmezése sem kizárható. A forrás 17. századi,⁹⁵ ezért a benne található, a 14. századra vonatkozó információkat nagy óvatossággal kell kezelnünk – még akkor is, ha több késő középkori forrást is felhasznált munkájában. Ugyanakkor Hain említése nem hagyható teljesen figyelmen kívül, ezért érdemes a témát kicsit részletesebben körüljárunk.

Mivel Közép-Európában 1312 mellett néhol már 1311-ben (valamint 1310-ben) és a rá következő években is voltak problémák (talán az 1313. évi jó termés kivételével), ezért elvileg nem zárható ki – különösen az intenzív harci cselekmények okozta bizonytalanság miatt, akár egy sáskajárással is társítva –, hogy Hain információja a rozgonyi csata környéki évekre vonatkozott.

A másik lehetőség, hogy Hain az európaival nagyjából egybeeső magyarországi nagy éhínségre utaló információkkal rendelkezett, mellyel az előző fejezetben foglalkoztunk. Ez utóbbi verzió egyelőre valamivel valószínűbb, mert 1312-re vonatkozóan „csak” drágaságra/ínségre utaló forrással találkoztunk, míg a (két) 1318-as forrás már egyértelműen Magyarországon belül lezajlott nagy éhínségről beszél. Hain mellest az éhínség említése után még hozzáteszi, hogy nemcsak emberek, hanem állatok (marhák) is haltak ekkortájt.⁹⁶ Ez a kis mondat egybecseng a cseh és más európai források által említettekkel: habár a marhapestis már korábban is

93 Szabó 2014.

94 „*Zu dieser Zeit war auch 3 Jahr lang so grosser Hunger, das die Menschen einander geschlachtet und gessen auch die Diebe von galgen sind vor Hunger abgerissen worden. Desgleichen war auch undter dem Viehe.*” In: Bal et al. 1910–1913: 12.

95 Szabó Péter András (2014) a Hain forrásait tárgyaló alapos munkájában több késő középkori, illetve kora újkori forrásra is hivatkozik, melyekből Hain a középkori adatait merítette/meríthette. Ezek azonban az említett megjegyzést nem tartalmazzák. Ugyanakkor a tanulmány szerzője is megjegyzi, hogy Hain valószínűleg más, ma ismeretlen forrás(oka)t (pl. egy talán évkönyv típusú művet) is felhasznált a középkort illetően.

96 Az embereket sújtó éhínség mellett az állatpusztulásra vonatkozó megjegyzése azért is érdekes lehet, mivel a gazdaságtörténetészek egy része (pl. Gunst 1984: 11; Engel 2003: 217; konkrétan a 14. század kapcsán: Fara 2013) szerint Magyarországon (ritkán vagy egyáltalán) nem voltak nagy (országos) éhínségek a középkorban, aminek okát többek között a földterület termelékenységéhez viszonyított alacsony népsűrűségben, il-

megjelent Európában és Közép-Európában, a legnagyobb arányú állatpusztulás mégis inkább a nagy éhínség idején (tehát az évtized második felében, végén) következett be Európa jelentős részén, így a szomszédos Csehországban és Ausztriában is.⁹⁷

1321: közösségek szüksége – és egy katasztrofális borév

Az európai nagy éhínség (tágabb értelemben vett) időszakán belül, 1321 kapcsán három esetet, illetve különálló említést mutatunk be röviden. Önmagában egyik eset sem szolgál perdöntő bizonyítékkal arra nézve, hogy ebben az évben jelentősebb élelmiszer-ellátással kapcsolatos problémák lettek volna az ország nagyobb részén, ugyanakkor a rossz szőlő- és bortermés önmagában is említésre érdemes tény. Míg az első két eset, illetve oklevél egy-egy jelentősebb közösség problémáit, szükségét említi, addig a harmadik, ezúttal osztrák forrás egy közös, mind Ausztriában, mind pedig Magyarországon bekövetkezett problémát vet fel.

Az első eset az ország északi részében történt: ez évben Zsolna város polgárai arra kérték a királyt, hogy roppant szegénységükre és igen nagy szükségükre való tekintettel (*„quod cum ipsi mole paupertatis et inopie plurimum sint attriti”*) újítsa meg a város korábbi privilégiumait. A király teljesítette a kérést: július 12-én (vagyis még valószínűleg a gabona betakarításának ideje előtt vagy körül – ami például az élelemszállítást is könnyíthette) megerősítette a várost jogaiban, részletesen is felsorolva azokat.⁹⁸ Természetesen nem zárható ki, hogy némi retorikai túlzás is került a szövegbe; ugyanakkor erre hivatkozva azt a lehetőséget sem vethetjük el, hogy ekkor a városközösség valóban jelentős problémákkal küzdött. Továbbá fontos figyelembe vennünk, hogy az eset ugyan aktuálisan meglévő gondokra utal, de ezeknek okai – kisebb-nagyobb részben – valószínűleg már a korábbi évek (és az aktuális év) zűrzavaros viszonyaiban (is) gyökerezhettek.

A második eset nyugat-magyarországi illetőségű: a pontos dátum említése nélkül a nagy múltú és tekintélyes jáki monostor cserélte el egy szomszédos nemessel rábaközi (Rábacsanak, illetve Kápolnafölde területen lévő) szántóföldjét (tartozékokkal) egy monyorókeréki (ma Eberau, Ausztria) szőlőre, egy kétkerekű malomra a Pinkán és – igen érdekes módon – egy ekére hat ökörrel, valamint más szükséges dolgokra (*„unum aratrum cum sex bobus et aliis necessariis”*). A csere indoklásaként

letve az állatállomány nagyságában látták – az utóbbi által is említett elmélet szerint pedig ez a jelentős állatállomány szolgált volna főbb táplálékul a rossz gabonatermésű években.

97 A döntően a 14. század első évtizedeiben zajlott európai nagy állatjárvány részletes összefoglalását lásd: Newfield 2009: 155–190. Csehországra vonatkozóan már 1314-ben is említik a járványt, így valószínű, hogy ez a probléma (több nyugat- és kelet-európai területhez hasonlóan) már a nagy éhínség előtt is jelen volt, ugyanakkor az élelem- és takarmányhiány, valamint az időjárás viszontagságai (pl. 1316, 1317) valószínűleg felerősíthették ezeket a folyamatokat.

98 CD XI. 508–510. MNL OL DF 274688. Magyar regesztája: Anjou-kori oklt. VI. 198. szám.

az apát a monostor élelmiszerhiányát nevezte meg, melyért a békétlen időket okolta; másrésről pedig a monostor és jobbágysai/szolgái egyéb szükségleteit említette (részletezés nélkül) („*per impaccati temporis neces[...] [...] suos fratres ac ad eos pertinentes graviter per defectum victualium et alium necessitatum dicebat agravari*”).⁹⁹ Az ügylet során tehát a jáki szerzetesek egy, a monostortól meglehetősen távol eső, habár értékes rábaközi földterülettől váltak meg, s azt részben Ják környéki ingatlanokra (így szőlőre és malomra), részben pedig szükséges ingóságokra cserélték.

A békétlen idők említése mögött a hosszú ideje ismételtlen kiújuló hatalmi harcok és a háttérben ezt kísérő folyamatos problémák is húzódhattak, ami 1319-ben például a Kőszegi András és osztrák szövetségesei térdre kényszerítésével, s a – talán 1319 tavaszán folyt – szalafői ütközetrel is fémjelezhető. Ezek a hatalmi harcok pedig éppen 1321 elején váltak újra nyilvánvalóvá, amikor Kőszegi Kakas Miklóst a király megfosztotta Vas és Zala megyei birtokaitól és ispáni tisztségeitől is.¹⁰⁰

A következő eset fényében továbbá érdekes körülmény, hogy a monostornak több szőlőre volt szüksége, másrésről a malom, de különösen az eke és a hat (igavonó) ökör beszerzése is gondolatébresztő lehet. A bortermelés, és általában a szőlőterületek növelése egyrészt saját használatra (de akár eladásra is) hasznos volt, a malom a helyi őrlési kapacitás bővítésével pedig a monostor gazdasági önállóságát is növelhette (például kevesebb gabonát kellett máshova szállítani őrlésre); de akár még a monostorhoz tartozó népesség számának esetleges fokozatos növekedése, s így az általános szükségletek bővülése sem teljességgel kizárható tényező. Érdekes továbbá az eke és a hat ökör vásárlásának esete. Egyrésztől érthető, mivel a Vas megyei meglehetősen kötött, agyagos talaj megkövetelte a nehézeke használatát, melyhez klasszikus esetben a középkorban szántáskor hat ökör kellett. Másrésztől azonban azért is figyelemre méltó az eset, mivel oklevelekben nem fordul elő gyakran ilyen említés. A nehézeke magas értéket képviselt (de természetesen egy szántóterület is a termékeny, hagyományosan gabonatermelő Rábaközben), ugyanakkor a hat ökör külön említése akár azok szintén magas értékét sejtetheti egy olyan időszakban, amikor az Európa-szerte pusztító tömeges marhavész következtében (is) hihetetlenül magas szarvasmarhaárak voltak jellemzők.¹⁰¹

A harmadik eset egy nagyobb területre vonatkoztatott információt hordoz magában: 1321-ben a Melki Évkönyvek szerint különösen rossz – rothadt, bűzös, vöröses és koszos, zavaros – bor lett mind Ausztriában, mind pedig Magyarorszá-

99 MNL OL DF 209129. Magyar regesztája: Anjou-kori oklt. VI. 387. szám. A kipontozott részek az okmány sérülése miatt nem olvashatók.

100 Lásd pl.: Engel 1988: 129–130; Kristó 2003: 339–342. Míg Engel 1319 márciusára teszi a szalafői ütközetet, addig a csata pontos datálásának kérdését Kristó – konkrét információk hiányában – nyitva hagyja: véleménye szerint ez bármikor bekövetkezhetett az 1319–1321 közötti időszakban.

101 A marhavész és tömeges állatpusztulás ugyanis az 1310-es évek végén és az 1320-as évek elején is folytatódott. Lásd: Newfield 2009. Egyes területeken, így pl. Angliában 1319 és 1320 tekinthető a marhavész talán legnagyobb pusztulással járó éveinek (lásd pl.: Slavin 2012: 1243).

gon („*In Austria et Ungaria provenerunt multa vina ferme putrida, fetida, rubea et immunda*”).¹⁰² A forrás általánosságban említi Magyarországot: ez akár az ország nagy részére vonatkozó információt is jelenthet, de az sem kizárt, hogy a melkiek pontosabb ismeretekkel inkább csak az ország Alsó-Ausztriával szomszédos, nyugati feléből rendelkeztek. A 19. század végi borászati szakirodalom szerint a (fehér) bor barnulása és zavarossága, illetve „megtörése” (amennyiben nem helyi borkezelési problémáról van szó) főleg nedves időjárás idején tapasztalható, amikor sok a rothadt szőlőszem. A rothadt, bűzös szag szintén tipikus (főleg gomba okozta) borbetegség, mely elsősorban a szőlő rothadására (így nedves időjárásra) utal, illetve bekövetkezhet az erjedés ideje alatti tartósan alacsony hőmérséklet miatt is.¹⁰³

A három, egymástól látszólag független esetet amiatt említjük – azon túlmenően, hogy mindegyikből jelentősebb testületek, illetve nagyobb térségek különböző problémáiról értesülünk –, mert ez az év nemcsak Csák Máté haláláról híres, hanem a Közép-Európa jelentős részén bekövetkezett rossz termésekről is: az 1315–1317. évek mellett a nagy éhínség további nagy válságévei 1321–1322-ben voltak. Glaser szerint 1321 kifejezetten szerencsétlen volt a német területeken: egy meglehetősen kemény tél után esős év következett, ezért a termés is rossz lett (például Würzburgban).¹⁰⁴ A cseh területeken a (kora) nyár szintén igen esős volt, késő júniusban árvizekkel. A gabonatermés is rossz volt; ráadásul a gabona és maguk a gabonaszemek is – valószínűleg az esős nyár előtti száraz időjárás miatt – kicsik lettek.¹⁰⁵ Amúgy az 1314 és 1323 közötti egy évtized bortermelés szempontjából is meglehetősen viszontagságos volt a francia és még inkább a német területeken: csak elvétve szakította meg egy-egy jobb termésű év a rossz vagy igen rossz termések sorozatát. Ezek közül 1319 és 1320 a német területeken megint rossz és igen rossz termésekkel tűnt ki, ugyanakkor 1321 feltehetően valamivel jobb eredményekkel zárult.¹⁰⁶

Mindezeket is figyelembe véve, habár nem bizonyíthatjuk, de a lehetőségét felvethetjük annak, hogy kifejezetten az 1321. évben is, több ok eredőjeként Magyarország egyes vidékein is (talán a megelőző és követő évekhez képest is) ellátási problémák lehettek. Ez megnyilvánulhatott talán az átlagosnál rosszabb gabonatermésben, de (legalább Nyugat-Magyarországon) egyértelműen jelentkezett a bor mélyen átlag alatti minőségében, mely feltehetően jelentős mértékben az érési és/vagy erjedési időszakban bekövetkezett nedves (és talán hűvös) időjárásnak volt köszönhető.

102 MGH SS 9. 511.

103 Lásd pl.: Girtler 1888.

104 Glaser 2008: 88.

105 Brázdil–Kotyza 1995: 112.

106 Jordan 1996: 34–35.

Adathiány vagy sikeres problémamegoldás? Az 1338–1344. évek

Az 1338 és 1349 közötti alig több mint egy évtizedben sok olyan esemény történt Magyarországon és (Közép-)Európában, amelyek alapján joggal várhatnánk, hogy nyomukban – más területhez hasonlóan – Magyarországon is felléptek (akár jelentős) problémák, melyek többek között az élelmiszer-ellátás terén is megnyilvánultak. Néhány esetben találunk is erre utaló megjegyzéseket (lásd a következő fejezetet), de az 1338–1344. évi időszakra vonatkozóan – mely Közép-Európa nagy részén (különösen 1342–1344-re) igen számottevő ellátási problémákat okozott – jelentősebb méretű inségre vagy szűkségre egyértelműen utaló adattal (egyelőre) nem találkoztunk a rendelkezésünkre álló dokumentációban.

Mik voltak ezek a környezeti csapások? Az első nagy és hosszan elhúzódó természeti katasztrófa a Közép-Európát, illetve annak tőlünk nyugatra eső részét 1338–1341 között sújtó, részben aszályal kombinált hatalmas sáskajárás volt, mely egyértelműen Magyarországon (osztrák, bajor területeken át a Majna és a Rajna völgyébe)¹⁰⁷ és Lengyelországon keresztül (az északi útvonalon) jutott el a tőlünk nyugatra eső országokba, így valószínűleg itthon is komoly gondokat okozott. Magyarországon a szepesszombati krónika 1338-tól, Thuróczy (és tőle átvéve mások is) pedig 1340-től említi a hároméves nagy sáskajárást;¹⁰⁸ ugyanakkor más érintett országok forrásai alapján is eléggé biztos, hogy legkésőbb 1338-ban a sáskák már jelen voltak, de még 1341. évi ittlétük is felvethető.¹⁰⁹ Ez azonban nem sokat árul el a magyarországi eseményekről: mivel a múltban a sáskák inváziójuk idején általában a Kárpát-medencében teleltek át (illetve raktak tojásokat; ők maguk pedig elpusztultak), ezért itt a pusztítás mértéke is nagyobb lehetett, mint azokon a területeken, ahol „csak” áthaladtak (pedig ott is legalább a haladási sávban a zöld vegetációt nagyrészt elpusztíthatták).¹¹⁰

A másik, rögtön a sáskajárást követő csapás az 1342–1343. évek igen csapadékos-árvizes (és változékony, szélsőségekkel tarkított) időjárása, nagyszámú és helyenként nagy méretű áradásai: a hatalmas mennyiségű csapadék, az árvizek – más időjárási extremitásokkal karöltve – 1342–1344 között inséget, illetve néhol nagy (éh)inséget is okoztak a német területek egy részén, különösen a bajor, cseh és

107 Lásd pl. a szintén egykorú osztrák szerző, Konrad von Megenberg utalását, vagy Johann von Viktring leírását, aki Közép-Európában részletesebben még Morva- és Csehországot, illetve Stájerországot, Karintiát, Krajnát és Lombardiát is említi. Megenberg 1481: 28r–v. (a mű szakirodalmi bemutatása és az említés elemzése: Rohr 2007: 464–465); Schneider 1910: 175–176.

108 Szentpétery 1999: 284 (Szepesszombati krónika); Florianus 1884: 129 (Dubnici krónika); Galántai–Krisztó 1985: 154 (Thuróczy-krónika). Részletesebb áttekintés és elemzés is rendelkezésre áll az osztrák és cseh területekre (pl. Rohr 2007: 468–476) és Észak-Itáliára (Camuffo–Enzi 1991a: 29–32), illetve a cseh területekre (Brázdil et al. 2014) vonatkozóan.

109 Dél-Tirolban pl. még a sáskajárás negyedik évében, 1341-ben is komoly pusztításokat okoztak a kártevő rovarok. Bővebben lásd: Rohr 2007: 473.

110 Kiss 2012a.

részben osztrák területeken.¹¹¹ De az éhínség oka nemcsak ezen évek kedvezőtlen időjárásában keresendő: már az ezt megelőző pár év rossz termései is előkészítették a terepet egy jelentősebb válság kialakulásához.¹¹² Magyarországon az 1341 ősztől 1344 tavaszáig tartó – részben valószínűleg hőmérsékleti szélsőségekkel is tarkított – időszak az eddig ismert egyik legfontosabb nedves-árvízes periódus a középkorban,¹¹³ ugyanakkor egyelőre konkrét, ételmisszer-ellátási problémákra utaló információ nem került elő. Ez pedig azért is érdekes, mivel e csapadékos-árvízes éveket közvetlenül előzték meg a nagy sáskajárásos (és feltételezhetően száraz) évek, így elvileg egy sok éven keresztül tartó (amúgy például tatár betöréssel is tarkított)¹¹⁴ kedvezőtlen periódusról beszélhetünk.

Problémák 1346-ban

Érdekes megemlíteni azonban, hogy pár évvel később, 1346-ban ismét előfordulnak – az 1310-es évekéhez hasonló – egyházi közösségi szükség-ementések: így például ebben az évben a zebegényi Szent Mihály arkangyal monostor február elején szegénysége miatt zálogosítja el egy Baranya megyei birtokát, míg november végén a budafelhévízi Szentlélek-rend ispotálymestere szintén elzálogosítja a rendház sürgető szüksége miatt egyik malma felét. Ezeknek az eseteknek az említése érdekes lehet még akkor is, ha csupán ezen információk alapján messzemenő következtetéseket természetesen nem vonhatunk le az egykorú állapotokat illetően. Ez különösen igaz, mivel például Walter de Mora angol követ magyarországi utazása során a délkelet-dunántúli magasabb árakat az ott tavasszal Szlavónia felé áthaladó királyi sereg miatt növekedett kereslettel indokolta.¹¹⁵

Többek között például azért is figyelemre méltó e két eset, mivel Csehországban 1346-ra, Itáliában pedig az 1347(–1348). év(ek)re vonatkozóan emlékeznek meg a források egy kevésbé ismert sáskajárásról: sajnos ezúttal a szüksézává említések nem tartalmazznak arra vonatkozóan utalást, hogy Magyarországról, illetve a leggyakoribb útvonalon, vagyis Magyarországon keresztül (is) érkeztek volna a sáskák. Mivel azonban közel egy időben a tőlünk északnyugatra és délnyugatra eső területeken is felbukkantak, ezért eléggé valószínűnek tűnik, hogy a sáskajárás a Kárpát-medencét is érintette, illetve hogy legalább egy részén áthaladva érte el az említett területeket.¹¹⁶ Ez azért is érdekes, mivel a sáskák felbukkanása általában

¹¹¹ Kiss 2009: 37–47.

¹¹² Lásd pl.: Brázdil–Kotýza 1995: 114–115.

¹¹³ Lásd pl.: Kiss 2009; Kiss 2010; Kiss 2011.

¹¹⁴ Kiss 2012b.

¹¹⁵ MNL OL DL 76787, 3865. Regesztájuk: Anjou-kori oklt. XXX. 78. és 833. számok. A követ magyarországi utazásának részletes bemutatására lásd: Homonnai 1999: 29–47.

¹¹⁶ Camuffo–Enzi 1991a: 31–32.

megelőző száraz (meleg) időjárási viszonyokhoz szokott kötődni, amikor a nyugati szelek gyengülése (és/vagy a keleti szelek erősödő hatása) miatt a szélviszonyok nyugati irányú „utazásukhoz” kedvezően alakulnak.¹¹⁷ Ugyanakkor 1346 tavaszán nagy árvizet említ egy forrás a Közép-Tisza mentén.¹¹⁸

A két eset továbbá amiatt is érdekes lehet, mivel Nyugat- és Közép-Európa jelentős részén az 1345–1347. évek – nedves és hűvös időjárásukkal és sorozatos rossz termésükkel – újabb jelentős krízisperiódust hoztak, mely mintegy a „terepet előkészítve” a nagy pestist közvetlenül megelőző időszakban okozott nehézségeket szerte Európában.¹¹⁹

Járvány – szegénység, inség és éhínség? 1347–1349(–1351)

Az előbb említett, több szempontból is nehézségekkel teli évcsoport után gyakorlatilag rögtön a nagy pestis évei következtek, amikor a járvány Európa több térségében inséggel is karöltve fejtette ki negatív hatását. Ezekkel az évekkel kapcsolatban két további érdekes oklevél áll rendelkezésünkre, melyek az akkori nehézségek egyes részleteibe engednek betekintést.

Az oklevél kiadója, Fejér György az 1348-as évszámhoz és Pozsonyhoz köti azt a Nagy Lajos királyhoz intézett kérvényt, melyben a tűzvészek miatt, illetve a gyakori fagyok által tönkretett szőlőikre („*per continua incendia, et lesionem vinearum nostrarum per frequentes pruinas contingentem*”) és az emiatt bekövetkezett nagy szegénységükre/inségükre, sőt éhínségükre (!) („*in tantam inopiam pervenimus quod fere maior pars civium ob talem extreme paupertatis inopiam et famem inopieque ad impositionem presentis collectae vestre fugam ceperunt*”) hivatkozva kéri az itáliai hadjárat előtt a hadiadó elengedését.¹²⁰ A datálás és a helyszín, s így az érintett város az oklevél fennmaradásának módja (formuláskönyvben) miatt némileg bizonytalan, de egyértelműen Lajos király valamelyik itáliai hadjáratához, illetve az azt

117 Ezzel kapcsolatban lásd részletesebben: Camuffo–Enzi 1991b; Kiss 2012a. 1345 mind Ausztriában, mind pedig Csehországban igen meleg volt – nyugatabbra azonban nedves tavaszt és nyarat, majd árvizeket említenek; de nyugaton néhol 1344 nyara is meleg és száraz volt, és 1344–1345 tele – legalább részben – szintén enyhe lehetett a kontinens jelentős részén (Brázdil–Kotyza 1995: 115; Alexandre 1987: 472–473; Ladurie 2004: 64). Magyarországra vonatkozóan csak 1345 telére érhető el (hidegre utaló) adat. Bővebben lásd: Kiss 2016.

118 Bővebben lásd: Kiss 2010.

119 Lásd pl.: Alexandre 1987: 472–476; Carpentier 1962: 1078; Ladurie 2004: 63–64.

120 CD IX/5. 630–631; Kovachich 1799: 45. Az utána következő oklevél mind a formuláskönyvben, mind pedig a Fejér-féle kiadásban tartalmazza a király (pozitív) válaszlevelét (CD IX/5. 631–632; Kovachich 1799: 46–47). Érdekes megemlíteni, hogy – habár az időpont és a helyszín azonosításának lehetősége nélkül – a formuláskönyv tartalmaz egy másik, hasonló problémákkal foglalkozó oklevelet is (Kovachich 1799: 50). Ez utóbbi tény jelezheti korabeli fontosságát is. A korabeli formuláskönyvekben szereplő oklevelek valódi, kiadott okleveleket tartalmaztak, melyek bizonyos egyedi részeit (így a datálást, esetleg személy- és helyneveket) gyakran elhagyták, de az oklevél általánosabb érvényű, jogesetet bemutató részét (így az oklevél nagy részét) szó szerint emelték be mintául a formuláskönyvbe (Fejérpataky 1886: 41–42).

közvetlenül megelőző időszakhoz köthető. Az oklevél alapján a város számára a szőlő- és bortermelés már a 14. század közepén kiemelt szerepet játszhatott; ez a tény azt látszik valószínűsíteni, hogy valóban valamelyik nyugat-magyarországi városról lehet szó.

1347-ben kora ősszel a szomszédos Alsó-Ausztriában hasonló, különösen nagy károkat okozó időjárási szélsőség – így a nedves és esős év, a kedvezőtlen zivataros/viharos időjárás („*intemperie aeris*”), valamint a szeptember végi, hat napig tartó nagy hó és ártó fagy, mely megakadályozta a szőlőszemek fejlődését – okozott jelentős problémákat. A Zwettli Évkönyvek egyenesen az 1302. évi katasztrofális borhoz hasonlította az 1347. évi termést. Mivel I. Lajos király november második felében indult el első itáliai hadjáratára, akár októberben vagy november elején is készülhetett a fent említett városi kérvény.¹²¹

Másrésről azonban érdekes adalék, hogy a (karintiai) Friesachi Évkönyvek szerint 1348-ban többeket ért villámcsapás (a meleg, száraz nyarak jellegzetes velejárója), míg a cseh területeken a nyár igen száraz volt rossz terméssel, valamint júliusban szélviharokkal tarkítva.¹²² A tüzek, tűzvészek kérdésköre (hol, mikor) egyelőre bizonytalan: azt viszont tudjuk, hogy 1348 nyugati szomszédainknál valószínűleg száraz és meleg lehetett, részben igen szeles, viharos időjárással és pusztító villámcsapásokkal, mely tényezők az adott évben különösen kedvező feltételeket jelenthettek városi tűz vagy tüzek kialakulásához. Ez az adat viszont összességében inkább az 1348. év második felére, végére vonatkozó oklevéldatálást valószínűsít, habár önmagában nem zárja ki 1349-et sem. Ugyanakkor a városi kérvény 1349–1350. évi kelezésének valószínűségét nagyban csökkenti az a tény, hogy az oklevélben felsorolt csapások között nem szerepel járvány/pestis említése.

A témánk szempontjából fontos évek, így 1347, 1348 és 1349 közül a pestis pusztításaira Magyarországon talán már 1348 végére, de leginkább 1349-re, illetve részben 1350-re vonatkozóan ismerünk adatokat. Ami 1348-at illeti, egy december 11-i oklevél szerint a megelőző vasárnapon elmaradt az erdélyi Fráta birtok határjárása részben az ünnepnap, részben pedig a „szorongató csapás” és halálveszély miatt („*propter venerationem eiusdem diei et propter instantem plagam et periculum mortis*”).¹²³ 1349-ről már több adat áll rendelkezésre, így március 17-én és április elején említik, majd a pestis megszűntéről esik szó június 7-én, 25-én, július

121 Ezt az Annales Zwetlenses (MGH SS 9. 684), Zwettli Kalendárium (MGH SS 9. 692) említi; erre bővebben lásd: Rohr 2007: 448.

122 „*Anno domini 1347 generalis fuit ubique intemperies aeris ut ex intenso frigore uva immaturata remaneret et pre duricia tundi vix poterat, vina in tanta amaritudine sunt procreata ut nullus a retroactis temporibus tantam acerbitem posset recordari.*” MGH SS 9. 673 (Continuatio Novimontensis). Az információt szó szerint átvette a *Chronicon Anonymi Leobienensis*. Zahn 1865: 45. A többi forráshoz hasonlóan a kisebbik Klosterneuburgi Krónika is meglehetősen lesújtó képet fest az 1347. évi termésről. Osztrák forrásokra és elemzésre lásd: Rohr 2007: 448. Az 1347. évi esetre vonatkozó további forrásokat, illetve az 1348. és 1349. évi forrásokra lásd: Rohr 2007: 427. Cseh területekre lásd: Brázdil–Kotýza 1995: 115.

123 DIR C, veacul XIV, 4: 464–465; Erdélyi Okm. III. 492. szám; Anjou-kori oklt. XXXII. 900. szám.

2-án, 11-én és október 7-én, valamint az az évi halálozásról június 26-án. Ugyanakkor ősszel már újból tombol, amiről egy október 10-ei oklevél tudósít.¹²⁴ A rendelkezésre álló források alapján tehát a járvány 1349-ben tavasszal (de a márciusi dátum miatt valószínűleg már legalább a tél végén is), valamint ősszel, így a szüreti időszakban meglehetősen aktív volt, ezért megvan az esélye annak, hogy helyenként akadályozhatta a begyűjtési (de akár már korábban a vetési), szállítási stb. munkálatokat. Az 1350. évnek legalább egy részében még szintén jelen volt a pestis Magyarországon – ezt a felvetést látszik alátámasztani az a (Zala vármegyei birtokkal kapcsolatos tartalmú) oklevél, mely 1351 júniusában a közvetlenül megelőző évek pusztító halálozására („*tempore ruinosae mortalitatis annis proxime preteritis*”) tesz említést.¹²⁵

1349. június 7-én a király immár egy Pozsonyban keltezett levélben tudatta a velenceiekkel, hogy a járvány véget ért. Mivel azonban a korábban említett városi kérvény a pestist nem sorolja fel a csapások között, így talán a kérvény kelte inkább az első itáliai hadjárat körüli, vagy az azt közvetlenül megelőző időszakra, vagyis 1347 végére (leginkább októberre vagy november elejére), vagy esetleg a Lackfi vezette hadjárat előttre, s így 1348-ra tehető.¹²⁶ Mint azt korábban láttuk, az 1345–1347. évek (de már 1341–1343 is) Közép- és Nyugat-Európa-szerte termésre (így szőlőre is) rossz időjárásukkal tűntek ki; ez az évek óta tartó kedvezőtlen időjárás pedig – például a nagy 1347. évi faggal és egyéb időjárási viszontagságokkal karöltve – valamikor 1348-ra elvezethetett egy jelentősebb nyugat-magyarországi/pozsonyi (szőlő)termelési válsághoz.

Ami az 1349. évet illeti, érdekes lehet még továbbá az az 1349. április 27-én Esztergomban kiadott oklevél is, melyben az esztergomi érsek mérsékelte a kaproncai jobbágyságok adóját szegénységük okán, és ezt a könnyítést sorsuk jobbra fordultáig garantálta.¹²⁷ Még ha a kiváltó okok nem is kerültek feljegyzésre, az kiderül, hogy a jobbágyság szegénysége egyértelműen elérte azt a szintet, amikor megszokott szolgálataikat már nem tudták teljesíteni. Ez a pestis fentebb vázolt

124 Anjou-kori oklt. XXXIII. 179. szám (Eger közelében), uo. 251. szám (velenceiek Magyarországról), uo. 414. szám (pozsonyi keltezéssel a király Magyarországról), illetve uo. 474. szám (velenceiek), uo. 475. szám (váradi püspök), uo. 495. szám (velenceiek), uo. 532. szám (király-velenceiek), uo. 753. és 761. számok (velenceiek) alatt. De egy november 9-i levél (Anjou-kori oklt. XXXIII. 847. szám) alapján a velenceiek még nem lehettek biztosak benne, hogy a király beteg-e, illetve biztonságosan meglátogatható-e. Egy november 25-én kelt dokumentum alapján – mely szerint Sopronban egy tisztviselő meghalt, kettő épp beteg – pedig gyanakodhatunk (Anjou-kori oklt. XXXIII. 876. szám), hogy ott még ekkor is pusztított a betegség.

125 Nagy et al. 1886: 508–509. Regesztájára lásd: Teisler 2016.

126 Habár Stájerországot Biraben már 1348-ban is a pestis sújtotta területek között említi, Bécs környékén, tehát Pozsony és Sopron közelében, illetve az osztrák hercegség területén a járvány nagyobb intenzitással inkább 1349-ben bukkan föl. Biraben 1975: 407. Említésre méltó még az 1348. januári hatalmas ausztriai földrengés (és hónapokig tartó utóréngései) a karintiai Villach központtal, mely nagy valószínűséggel szintén érezhető volt Nyugat-Magyarországon. Részletes bemutatására, illetve szakirodalmi áttekintésre lásd: Rohr 2007: 131–150.

127 MNL OL DL 43553. Regesztája: Anjou-kori oklt. XXXIII. 275. szám.

időrendjét figyelembe véve azt jelenti, hogy a kaproncai jobbágyságok szegénységük miatt akkor kaptak 1349-ben adócsökkentést, amikor a járvány első jelentős hulláma pusztított az országban. Mivel ugyanakkor az oklevélben a jobbágyságok szegénységének okait egyáltalán nem említik, így nem tudhatjuk azt sem, hogy tulajdonítható-e ez a pusztító pestisnek, vagy más tényezők okozták (például a megelőző évek lehetséges rosszabb termései).

Habár hatásuk mértéke egyelőre nehezen értékelhető, egyéb környezeti tényezők is fokozhatták a válságot. Így 1348. október közepén (Erdélyben) és 1349 januárjában a Felső-Tisza vízgyűjtőjén két helyen is (Ung, Szatmár) dokumentáltak árvizeket: a téli árhullám kifejezetten nagy volt és – legalábbis a határjárás napján – zord időjárással is párosult.¹²⁸ Mind az őszi, mind pedig a téli árvíz az adott területeken szubmediterrán jellegű hatást tükröz, ami feltehetően leginkább az Észak-Itália felől érkező (de valószínűleg észak-atlanti eredetű) nedves légtömegek hatásának, illetve télen a megelőző, esetleg (de nem feltétlenül) havas, hidegebb időszakot követő enyhe-nedves légtömegek érkezésének és a csapadékos időjárásnak tudható be¹²⁹ – az ilyen változékony, nedves időjárás pedig általában kedvezni szokott például a (fertőző) betegségek felerősödésének és terjedésének is.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy az 1348. és 1349. évben a Dunántúl egyes részein (de feltehetően ennél jóval nagyobb területen is) jelentősebb problémák jelentkeztek. Ezek között, különösen ami az 1349. tavaszi oklevelet illeti, valószínűsíthetjük a pestis megjelenését és pusztításait; ugyanakkor a feltehetően 1347 végére vagy 1348-ra datálható oklevél (és az arra Lajos király által adott válasz) alapján valószínűnek látszik, hogy legalább a nehézségek egy részéért a megelőző időszak (akár évek) kedvezőtlen időjárása, illetve szélsőségei tehetők felelőssé.

Ezzel azonban még nem értünk a 14. század közepén említett nehézségek felsorolásának végére: még inkább az 1350. év viszonyait jellemzi az az oklevél, melyben 1351. január elején a dobronyai, németpelsőci és bábaszéki hospesek IV. Béla idejében megállapított éves adójuk mérséklését kérték a királytól, mivel ezt a magas adóösszeget kifizetni nem tudták.¹³⁰ Hasonló problémákkal küzdöttek a sepsi hospesek, akik 1351. szeptember 13-án szegénységükre tekintettel kaptak engedélyt egy királyi erdő szabad használatára,¹³¹ valamint a désvári monostor is, amely egy elpusztult szamosi malmot és gátját szegénysége és szüksége miatt egy másik malom eladása árán tervezett megjavíttatni.¹³² Az első adat mind rövid, mind hosszabb távon hordozhat érdekes információkat, mivel azt sejteti, hogy míg korábban a mondott hospesek többnyire talán képesek lehettek éves szinten ezen adójuk

128 MNL OL DL 4032. Regesztája: Anjou-kori oklt. XXXIII. 175. szám. Részletesebb bemutatására és a forrásokra lásd: Kiss 2010.

129 Ezzel kapcsolatban lásd: Bodolainé Jakus 1983.

130 MNL OL DF 269298. Regesztája: Teiszler 2016.

131 Nagy 1887: 515–516. Regesztája: Teiszler 2016.

132 Géresi 1882: 203–204. Regesztája: Teiszler 2016.

összegét előteremteni, addig ez a 14. század közepén láthatóan nehézségekbe ütközött. Természetesen a három település viszonyainak (és a mintegy száz év alatti változásainak) ismerete nélkül jelentősebb következtetésekre nem vállalkozhatunk, mindenesetre a közvetlenül megelőző évek fényében az adócsökkentésre irányuló kérelem érdekes információ.¹³³ A hasonló esetek sorozatának azonban még itt sincs vége: 1351 novemberében többek között szintén szükségük miatt adják el egyik szőlőjüket a pilisi pálosok is.¹³⁴

*Nehéz évek: szárazság, rossz termés, járvány – és gabonakiviteli tilalom
I. Lajos királyságában (1361–1362)*

Igen érdekes esetről szerezhetünk tudomást egy 1362. április 13-án kelt, a magyar király által a raguzai tanácsnak és Ragufa város közösségének küldött levélből. I. Lajos arra utasítja a raguzaiakat, hogy ne vásároljanak fel a számukra szükségesnél többet a terményekből (*fruges*) királyságában és az uralma alatt lévő területeken („*de regno et terris suis*”), és ne engedjék azt más országokba kivinni a városból vagy annak körzetéből.¹³⁵

Az oklevél fogalmazása alapján úgy tűnik, hogy a tiltás a király teljes országára vonatkozott, így a Magyarországról, Horvátországból és Szlavóniából származó terményekre, gabonára is – tehát a levél írásának hátterében meghúzódó problémák az egész országra nézve értelmezhetők. Habár eddig hasonló tartalmú oklevél nem került elő, a jelen eset alapján feltételezhető az is, hogy ilyen típusú parancsleveleket a király más, magyarországi városokba már ebben az évben, vagyis 1362-ben is küldött. Az oklevél nem említi a problémák okait, de egyéb (különösen időjárással kapcsolatos) háttér-információk segítségével megkíséréljük a feltételezhető okok rekonstrukcióját. Az 1361. év igen rossz termésű volt mind osztrák, mind pedig cseh területeken; ennek valószínű oka az osztrák forrás által dokumentált száraz (és hideg) tél, melyet feltehetően (sziléziai forrás alapján) száraz, meleg nyár követett. A rossz termésrel együtt járó magas árak pedig az 1362. évi (amúgy gazdag) termésig megmaradtak.¹³⁶

133 További értékes ausztriai információval szolgál az az 1351. évi február 22-i oklevél is, melynek tanúsága szerint a heiligenkreuzi apát a monostor szüksége miatt adott el két szőlőt. Lásd: MNL OL DF 238730: Regesztája: Teiszler 2016.

134 Lásd: Nagy 1887: 527–528. Regesztája: Teiszler 2016.

135 A király a levélben ennek a városban való nyilvános kihirdetését is külön elrendelte: „*Serenissimus dominus noster dominus rex Hungarie misit suas litteras domino rectori consilio et communi Ragusii, inter cetera continentes nobis precipiendo, ut non sumamus in antea fruges, cuiuscumque generis existant, de regno et terris suis educere ad terras alienas in portu nostro. Et quod hoc faciamus in civitate nostra et nostro districtu publice promulgari. Et si quos huiusmodi publicationem fruges de regno et terris suis vendentes et educantes invenerimus, illos tales in rebus et personis puniamus absque omni compassione. Et aliud pro sua gratia non facturum.*” Gelcich–Thallóczy 1887: 35. Regesztája: Anjou-kori oklt. XLVI. 156. szám.

136 Lásd Brázdil–Kotzya 1995: 116; Rohr 2007: 443.

Ehhez szorosan kapcsolódva, külön kell megemlítenünk egy 1361 júliusában Rudolf osztrák herceg által kiadott, Bécs története szempontjából is igen jelentős, s ezért több szakmunkában is kiemelt helyen szereplő oklevelet, melyet számunkra konkrét magyar vonatkozása külön fontossá tesz.¹³⁷ Az oklevéllel a herceg Bécs nehéz helyzetén próbált enyhíteni, amelyet az azelőtti időben többek között olyan természeti csapások, mint a pestis, tűzvészek, rossz termés (mind gabona, mind szőlő) okoztak. A gyenge gabonatermással kapcsolatban az oklevél azt is megjegyzi, hogy ez nemcsak Ausztriára, de Magyarországra, Csehországra és Bajorországra is jellemző volt abban az évben.¹³⁸ Több más forrás is – mind Ausztriára, mind pedig Csehországra vonatkozóan – említi az 1361. évi különösen rossz termést és az ennek nyomán 1361–1362-ben uralkodó (éh)ínséget.¹³⁹

Az eddig felsorolt információk alapján tehát meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy 1361-ben Magyarország jelentős részén is rossz termés lehetett. Bécshez hasonlóan a pestis Magyarországon is nagy erővel pusztított és jelentős halálozással járt. Magyarországra vonatkozóan a megelőző, 1360. év elejéről maradt fenn például információ: egy január 16-án kelt levél szerint Szécsi Miklós bán arról tájékoztatta a velencei követet, amikor az vele Zarában és Zenggben tárgyalt, hogy Magyarországon a járvány miatt nagy a halandóság. Továbbá ugyanazon követ február 27-i jelentésében említi, hogy miután február 2-án megérkezett Budára, egy borzasztó betegség őt is megtámadta, s habár ő kigyógyult, Magyarországon nagy a halandóság, különösen Budán és Visegrádon. Ennek ellenére azonban úgy tűnik, hogy a király 14-én mégis Visegrádra ment. A követ még hozzátette: hallomásból úgy tudja, 16 ezernél is többen haltak meg Budán, és a levél írásakor még mindig dúlt a járvány.¹⁴⁰ Ebből viszont az is következik, hogy legkésőbb már 1359 végén járvány lehetett. Egyelőre nem tudjuk, mikor ért véget, ugyanakkor 1362 első felében például a szomszédos Csehországban még tartott.¹⁴¹

Visszatérve az 1361. év történéseihez, ami az ismert magyarországi, időjárással kapcsolatos eseteket illeti, jelenleg két (illetve három) kora tavaszi információval rendelkezünk: a Fertő és a Hanság medencéjének találkozásánál elterülő vizenyős, rétekből, tavakból, vízfolyásokból álló területen 1361 kora tavaszán (valószínűleg márciusban) esedékes határjárás a fagyos idő és a sok hó miatt, április 11-én pedig

137 Tételes áttekintésére lásd: Rohr 2007: 443. Az oklevél kiemelt elemzésére Bécs története szempontjából: Csendes–Opll 2001: 269.

138 „[...] und auch von der ungewondleichen missewechst die ditz iar beschehen ist an getraide nicht alain in unsern land zu Osterreich sunder auch ze Ungern ze Behem ze Pairn und in andern umbligunden landen.” Schwindt–Dopsch 1895: 203.

139 Brázdil–Kotyza 1995: 116; Rohr 2007: 443.

140 Óváry 1890: 51. 1360. április 19-én pedig maga a pápa ad ki búcsúengedélyt Erzsébet királyné korábbi, pestis miatti kérvényére válaszolva. Buzás–Mészáros 2008: 84 (az Archivio Segreto Vaticano, Registra Supplicationes Vol. 33. Fol. 82r. jelzetére hivatkozva).

141 Pl. Brázdil–Kotyza 1995: 116.

már a nagy sár miatt hiúsult meg;¹⁴² 1361. március 10-én Turóc megyében ugyan csak a nagy hó miatt maradt el egy földdarab pontos felmérése.¹⁴³ 1362-re vonatkozóan csak igen áttételes adatok maradtak fenn (így például április–májusban több ízben említenek akkor éppen kiszáradt állapotban lévő vízmedreket, ami szövegkörnyezettől függően akár aszályosabb időszakokra is utalhat), melyek alapján biztos következtetésekre egyelőre nem vállalkozhatunk. Az azonban biztos, hogy június 12-én a Csallóközben egy nagy Duna-árvíz miatt hiúsult meg határjárás – ez az árvíz pedig jó eséllyel a Duna-völgy más részein is gondot okozhatott.¹⁴⁴

A képet némileg tovább árnyalja egy rövid európai összevetés: az 1361. évvel kapcsolatban Ausztriában, valamint német és francia területeken dokumentálták az az évi hideg (Ausztriában többnyire száraz) telet is. Csehországban pedig az év első felének további részében gyakori zivatarokat jegyeztek le. Ugyanakkor Közép-Európában már a megelőző évek némelyike sem alakult túl szerencsésen: így például 1359 nedves nyara (és Bajorországban rossz termése) miatt vált emlékeztessé, a rá következő év tele viszont különös enyheségével szintén nem tett jót a terményeknek. Míg 1362 tavasza a délfrancia területeken – a trauai viszonyokhoz hasonlóan – aszályosságával, aztán rossz terméseivel tűnt ki, majd őszi árvizekkel folytatódott az év, addig például Firenze környékén a tavasz és (meglehetősen szokatlanul) a nyár is esős volt; a Magyarországgal szomszédos cseh területeken jó, a lengyel vidékeken azonban ismét rossz gabonatermés volt.¹⁴⁵

A probléma tárgyalása közben azonban érdemes egy jóval biztosabb, dalmáciai példát is megemlítenünk. Alig három héttel Lajos király raguzaiknak küldött levele előtt, 1362. március 25-én a dalmát bán (a király itteni képviselőjeként) engedélyt adott a pásztorkodó fekete oláh (morlák/morlach) népességnek, hogy a területükön uralkodó nagy szárazság miatt („*quia temporis nimia siccitas*”) – mely különösen a fiatal bárányokra volt veszélyes – Trau város határain belül legeltethessék állataikat, ahol friss itatóvíz is található. Maga a helyzet azonban nemcsak az állatokat, hanem a termesztett vegetációt, így a következő évi termést is veszélyeztette.¹⁴⁶

Mindezek alapján kézenfekvőnek tűnik, hogy a Rudolf herceg oklevelében említett 1361. évi magyarországi rossz termést is elsősorban az év szárazsága, illetve a meleghez kapcsolódó más, potenciális természeti csapások (például zivatar, jégverés, tüzek stb.) okozhatták. Ugyanakkor a fekete oláhoknak adott, 1362. március végi trauai legeltetési és itatási engedély, illetve különösen a nagy szárazságra való

142 Dreska 2007: 121.

143 MNL OL DL 90540.

144 MNL OL DF 228031. Regesztája: Piti 2016: 285. szám.

145 Európa középső és nyugati részére bővebben lásd: Alexandre 1987: 488–493. Kelet-Közép-Európára: Brázdil–Kotyza 1995: 115–116; Ladurie 2004: 72–73.

146 CD IX/3: 336–338. Regesztája: Piti 2016: 113. szám. Az eset részletesebb bemutatására lásd: Kiss–Nikolić 2015: 13–14.

utalás azt engedi sejtetni, hogy a problémák tovább folytatódtak 1362 telén is – és talán nem csak Trau környékén. Ha ez így volt, egy lehetséges újabb rossz termés már komoly gondokat okozhatott (volna) országos szinten is a gabonaellátásban. Ennek fényében talán még érthetőbbé válhat a király gabonaexportot tiltó, 1362. tavaszi rendelkezése (illetve annak datálása) is. Érdekes, hogy az 1362. évi jó ausztriai és csehországi termés után a cseh király a gabona magtárakban való összegyűjtésére adott ki parancslevelet 1362 szeptemberében.¹⁴⁷ Egy másik fontos, potenciálisan szintén a termelésre ható negatív körülmény lehetett a Magyarországon is sok áldozatot szedő pestis is.

Egy további érdekes gazdaságtörténeti információ derül ki egy 1362. június 30-án kiadott királyi oklevélből: mivel a sókamaraispán (Szerecsen Jakab) Erdélyből nem tudott elegendő sót küldeni, s így nem tudta kielégíteni például Pozsony város igényeit, ezért ott már más sóbeszerzési módokhoz (a „*Kuff*”, vagyis az evvel a mértékegységgel mért osztrák só vásárlásához) is lehetett folyamodni, amire – a korábbi királyi tiltást hatályon kívül helyezve – a király megadta az engedélyt.¹⁴⁸ Ez az információ azért is érdekes, mert a 15. századból ismerünk néhány olyan további esetet, amikor az erdélyi vagy éppen a máramarosi sószállítmányok elmaradása okozott problémákat Magyarországon: Erdélyben 1440-ben vízbetörés vagy villámárvíz és a pestis miatti munkaerőhiány,¹⁴⁹ 1496-ban például árvíz és jég, 1494-ben pedig a Tisza alacsony vízállása okozott komolyabb fennakadásokat a só szállításában.¹⁵⁰ De az 1362. évihez hasonló problémák említéséhez nem is kell időben ennyire messze mennünk – nyolc évvel korábban, 1354-ben például Sopron kapott külföldi sóbeszerzésre engedélyt, mivel a sókamara Erdélyből (és Lippáról) akkor sem tudott elegendő sót küldeni: csakúgy mint 1362-ben, a fennakadás okairól ekkor sem esik szó.¹⁵¹ További kérdés lehet azonban, vajon befolyásolta-e (és ha igen, hogyan) a sószállítás körülményeit az a március végén említett tény, hogy az előző – sikkasztáson kapott – sókamaraispán (Beuldre Mihály) a kamara bevételének feltehetően jelentős részével hirtelen külföldre távozott.¹⁵²

147 Brázdil–Kotyza 1995: 116. Magyarországon hasonló rendelkezésekkel még pl. 1433-ban is találkozunk. CD X/7. 487–488.

148 CD IX/7. 208–209. MNL OL DF 238803. Regesztája: Piti 2016: 308. szám. Kiegészítésként érdekes megemlíteni, hogy Ortway (1894: 10) ugyanezzel az oklevéllel kapcsolatban egyértelműen osztrák só behozatalának engedélyezéséről ír. Az osztrák Küffel vagy chüffel amúgy 7 kg-ot nyomott. Draskóczy 2004: 293.

149 MNL OL DL 55213.

150 Kiss–Nikolić 2015: 20.

151 Házi I/1: 101–102. Az adatra lásd: Draskóczy 2004: 292. Kézenfekvő lenne mind 1354, mind pedig 1362 esetén feltételezni, hogy talán a folyók túl alacsony vagy túl magas vízállása akadályozhatta a megfelelő mennyiségű só szállítását, de ezen feltevés alátámasztására egyelőre közvetlen bizonyítékot nem tudunk felhozni. Elvileg egyéb okok (így a szállításhoz szükséges tőke vagy a kibányászott só elégtelen mennyisége) is közrejátszhattak néha a szállítás késésében vagy elmaradásában. Ugyanakkor ezúttal az időjárási tényező mellett szólhat, hogy Csehországban 1354 is meleg, száraz év volt: Brázdil–Kotyza 1995: 114.

152 MNL OL DL 87382. Regesztája: Piti 2016: 120. szám. Lásd szintén: Draskóczy 2004: 287.

De 1362. szeptember 14-én maga a király is országos szintű problémákat említ (amihez vélhetően a tetemes sókamrai sikkasztás is hozzájárult), amennyiben az ország akkori és várható nehézségei miatt („*quod nunc nobis tam arduos, tamque necessarios et regno nostro ingruentes processus habentibus et expedientibus*”) a trauiak kifejezett kérése ellenére sem csökkenthette a só árát, és aktuálisan még külvárosuk erősítését sem tudta (anyagilag) támogatni.¹⁵³ A várható nehézségek között, a korábban felsoroltak mellett, például az 1361–1362. évi feszült (gyakorlatilag háborúval fenyegető) német–magyar viszony is szerepelhetett; szerencsére azonban ez a háború nem következett be.¹⁵⁴

Mindezekhez kívánczik még egy másik érdekes – az évszázad tízes éveinek némely esetét idéző –, 1362. július 1-jére datált oklevél említése, mely szerint a vasvári polgárok szerfeletti szegénységükben, a plébániatemplom tetejének tovább már nem halasztható javítási munkálatai miatt eladták a plébánia tulajdonát képező malmot.¹⁵⁵

Egy rendkívüli év rendkívüli intézkedései: 1364

Az előbbihez több szempontból hasonló vagy kapcsolódó esettel találkozunk a 14. század témánkat illetően egyik legfontosabb, 1364-ben kelt oklevelében: ezúttal viszont már a teljes Magyarországra vonatkozó, szigorú átfogó rendelkezésekről esik szó, melyek szinte „szükségállapothoz” hasonló viszonyokba és rendelkezésekbe engednek betekintést.¹⁵⁶ Az országban uralkodó aktuális drágaság, gabonáinség kezelésére („*de fertiliori et uberiori statu regnicolarum nostrorum anxie cogitantes, praesenti caristia frugum seu bladorum per opportuna remedia cupientes obviare*”) a király egy 1364. július 15-én (tehát az aratási időszak környékén) keltezett oklevelében különleges rendelkezéseket tett. Megparancsolta, hogy senki sem tarthat magánál több gabonát, mint amit egy éven belül fel tud használni („*quod blada seu fruges cuiusvis generis vel speciei existant, non plura, quam ad sustentationem civitatis vel villanorum ad unum annum sufficientia fore*”); az ezenfelüli mennyiséget el kell adni – a szokásos áron, kizárva a nyereszkesedést, üzérkedést lehetőségét, a káptalanok, konventek és plébánosok felügyelete mellett – azoknak, akik ebben hiányt szenvednek. Mindezekon túlmenően a király egy évre hatályon kívül helyezte (kivéve a hajó- vagy kikötőbért) a belföldi vámhelyeken való vámszedést

153 CD IX/3. 317–318. Regesztája: Piti 2016: 436. szám. Tekintve a traui területen való legeltetés korábbi kivételes engedélyezését a fekete oláhoknak (melyet érthető módon a trauiak nem fogadtak kitörő örömmel), érdekes lehet az a kérdés is, hogy miért pont ekkor határozták el a trauiak külvárosuk erősítését (természetesen a két esemény között nem feltétlenül kellett közvetlen összefüggésnek lennie, de jelenlegi ismereteink alapján ez sem zárható ki).

154 Erre lásd pl.: Kristó 1988: 149–151.

155 MNL OL DL 91578. Regesztája: Piti 2016: 311. szám.

156 CD IX/3. 408–411. MNL OL DF 238823.

(„*nullum tributum, nullumque telonium, in terris et aquis, tam in locis tributorum regalium, reginalium, ecclesiarum, praelatorum, abbatum, monialium, prepositorum, priorum, et fratrum cuiuscunque ordinis et religionis existant, nec non baronum, nobilium, et possessionatorum hominum, excepto solo naulo, seu tributo portuum, quod iusto et levi modo ab ipsis exigi volumus, ab eisdem exigatur*”) a legtöbb gabonafajta (és péktermék), valamint a hüvelyesek országán belüli (és nem azon kívüli) szállítása esetén, így a búza, őszi tiszta búza, árpa, zab, köles, maláta, liszt, kenyér, lencse, borsó, bab, zöldségek és minden egyéb hüvelyes után („*quod de bladis, seu frugibus, videlicet tritico, siliginibus, ordeo, avena, milio, brasio, farina, panibus, nec non de lentibus, pisis, fabis, oleribus, et aliis leguminibus, undecunque et ad quocunque loca, per quoscunque et quotienscunque a data praesentium infra unius anni integri spatium intra limites regni nostri, et non extra, regnicolis nostris venditioni exponenda deferentur*”).

Az oklevél alapján egyértelműen kiderül, hogy kivételes, egyedi intézkedésekről van szó, melyekre feltehetően csak igen különleges, szorongató helyzetben, valószínűleg az ország egyes területein bekövetkezett jelentős élelmiszerhiány, de akár éhínség megalapozott veszélye (vagy annak aktuális fennállása) miatt került sor – mely összességében az ország nagy részét vagy egészét fenyegette. Ez az adat önmagában nem bizonyítja (habár természetesen nem zárja ki), hogy egész Magyarországon éhínség uralkodott volna ekkortájt, azonban az ország egyes részein egyértelműen komoly élelmezési gondok merülhettek fel. Ugyanakkor például a környező területeken uralkodó szükség és magas árak miatti túlságosan intenzív export szintén befolyásolhatta a helyzetet (ez ellen a király, amint láttuk, már 1362-ben exportot tiltó rendelettel próbált védekezni). Az oklevél azért is igen értékes, mivel részletesen leírja azokat a (szállítható) élelmiszerfajtaikat, melyek feltételezhető hiánya jelenti/jelenthetné a legnagyobb problémát: ennek megfelelően kenyér- és takarmánygabona-félék, hüvelyesek kerülnek felsorolásra – ez jóval részletesebb és hosszabb lista, mint a raguzai gabonakivitel tiltása esetében ismeretes. A szőlő/bor (esetleg más gyümölcsök), valamint az élőállat ugyanakkor hiányoznak az oklevélben szereplő felsorolásból.

Milyen okok vezethettek ahhoz a válsághelyzethez, mely ilyen rendkívüli intézkedéseket vont maga után? Amint láttuk, a megelőző években, így 1361–1362-ben már találkozhattunk rossz termésre, illetve élelmiszer-ellátási nehézségekre utaló említésekkel. Az 1363. évről jelenleg alig rendelkezünk információkkal, így nehéz lenne bármilyen direkt következtetést levonni ezen év termésére nézve. Önmagában az 1364. évről is viszonylag keveset tudunk, ugyanakkor éppen a szóban forgó, aratás környékén kiadott oklevelünk kapcsán merülhet fel, hogy az ország egy részén valószínűleg az az évi termés (is) rossz vagy igen rossz volt; s ezen túlmenően talán már a megelőző év(ek) termései sem voltak elegendők tartalékok felhalmozására. Ugyanakkor az oklevél alapján az is valószínűsíthető, hogy az ország egyes részein az az évi és/vagy a megelőző évi termések nem voltak ennyire rosszak.

Ugyanazon forrás alapján joggal feltételezhetjük ugyanis, hogy míg az ország egyes részein komoly gondok lehettek, más részeken annyi élelmiszer halmozódott fel, amely nemcsak a következő évre lett volna elegendő, hanem még ezen túlmenően is elérhetőek lehettek jelentősebb mennyiségű, eladásra felkínálható élelmiszerkészletek. Ehhez érdekes figyelembe venni a gazdagon dokumentált újkori nagy ínségek, így például az 1863–1864. évi ínség párhuzamait.¹⁵⁷

Az 1364. évi súlyos válság kialakulásához nagy valószínűséggel (csakúgy mint Európa más részein) közvetlenül hozzájárulhatott a Nyugat- és Közép-Európában évszázados keménységről elhíresült 1363–1364. évi tél,¹⁵⁸ melynek magyarországi megjelenésére egy 1364. januárra kitűzött dél-dunántúli határjárásnak (az egymástól körülbelül 80 km távolságra, különböző megyékben lévő Tamásin és Hedrehe-lyen) a nagy hó és hideg miatti elhalasztása utal.¹⁵⁹ Még ha önmagában ez az egy adat nem is szolgálna döntő bizonyítékul az 1364. évi tél hazai keménységére nézve, mivel Közép-Európában kivételesen szigorú és hosszú tél volt, ezért (csakúgy mint 1317-ben) nagy valószínűséggel az átlagosnál keményebb téllal számolhatunk ekkor a Kárpát-medencében is.¹⁶⁰

A viszontagságok sorozatához 1363-tól egy újabb csapás járult: legkésőbb ettől az évtől keltezhető egy újabb, legalább 1366-ig tartó nagy sáskajárás a térségben. Habár magyar forrásokban közvetlenül nem találkozunk vele, ennek Kárpát-medencei jelenlétét (illetve a sáskák itteni átvonulását) kétségtelenné teszik 1363-tól az itáliai (itt egyértelműen északkeleti, azaz Kárpát-medencei eredetükre tesznek említést) és 1364-től a német hivatkozások adatai.¹⁶¹ A Klosterneuburgi Évkönyvek szerint 1366. évi megjelenésük ott nagy pusztítással járt, mivel minden ter-

157 Természetesen mind az okokat, mind az események lefolyását (mind az ismeretanyag szintjét) tekintve fontos különbségek is voltak az 1360-as és az 1860-as évek viszonyai között. Mégis figyelemre méltó hasonlóság, hogy mindkét esetben az évtized elején már megjelenő (1361, 1861) és később tovább folytatódó jelentős aszály fontos kiváltó oka volt a kialakult élelmiszerválságnak (1863–1864 friss szakirodalmára lásd: Boa 2013: 29). Ami pedig az ínség súlyosságát és területi kiterjedését illeti, a híres nagy ínség/éhínség idején, 1863-ban a legkomolyabb helyzet Békés megyében alakult ki, de igen erősen érintett volt az Alföld egésze, valamint Kárpátalja nagy része, néhány északi, hegyvidéki és pár erdélyi megye, valamint az Észak-Dunántúl megyéinek több mint fele is. Ugyanakkor jelentősebb hatása 1863–1864-ben nem mutatható ki pl. a Dél-Dunántúlon és az ország északnyugati részén, valamint a legtöbb erdélyi megyében sem (Boa 2012: 166–167, 199, 1. melléklet). Ezek az információk pedig azt mutatják, hogy még az egyik legjelentősebb, jól ismert – aszály miatt kialakult – nagy ínség sem érintette a teljes országot, bár koncentráltan középső vidékein hatalmas területeken volt igen súlyos a helyzet. Ez a párhuzam pedig talán némi támponttal szolgálhat az 1364. évben említésre került helyzet jobb megértéséhez.

158 Csehországra lásd: Brázdl–Kotýza 1995: 116. Német (és svájci) területekre: Glaser 2008: 77; francia területekre: Ladurie 2004: 73–74. Nyugat-Európára bővebben lásd még: Alexandre 1987: 493–497.

159 MNL OL DL 87396.

160 Klimatológiai okokra és hosszú távú korrelációkra lásd: Dobrovolný et al. 2010.

161 Itáliában már 1363-tól (Alexandre 1987: 493; Camuffo–Enzi 1991a: 33–35), Ausztriában azonban csak 1366-ból ismerünk egyértelmű, osztrák területre vonatkozó említést (Alexandre 1987: 500; Rohr 2007: 475). Német területeken 1364 és 1366 augusztusában találkozunk sáskajárás említésével (Glaser 2008: 67).

ményt felemésztettek; ugyanakkor érdekes, hogy az évkönyv ezt megelőzően nem számol be károkról.¹⁶²

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy legkésőbb 1364-re – ami a termesztett haszonnövények többségét illeti – Magyarország egyes részein ínséggel/magas árakkal jellemezhető krízishelyzet alakult ki, vagy élelmiszerhiány miatti krízishelyzet kialakulása fenyegetett. Mi több, a korábban bemutatott, 1362. évi eset fényében akár egy több éven keresztül fennálló, problémákkal teli időszakot is feltételezhetünk.

1374: a (másik) nagy ínség/drágaság

Az 1374. évre vonatkozóan a pápai tizedszedő számadásaiban, magyarországi tevékenysége kapcsán kétszer is megemlíti az „azokon a részekén” uralkodó, mindenben (mindenféle terményben?) való drágaságot/ínséget („*propter magnam caristiam, que in omnibus erat in eisdem partibus*”), illetve az amúgy is költséges utazását Magyarországon tovább drágító árvizeket.¹⁶³ Továbbá 1374-ben ismét volt (pestis)-járvány Magyarországon, ami szintén szerepet játszhatott a felmerülő problémákban.¹⁶⁴ Ezen túlmenően Magyarországon 1373 decemberében pénzügyi reform is volt: bevezették az új, „szerecsenfejes” dénárt, amelynek az aranyforinttal szembeni értéke nem változott lényegesen, azonban a garassal szemben leértékelték.¹⁶⁵

A tél Európa-szerte különleges volt, mivel a csapadék (például még Svájc területén is) nagyrészt eső formájában hullott le. A kelet-közép-európai régióban Prágában 1374 februárjában két jelentős árvíz hullámot is említenek,¹⁶⁶ de Közép- és Nyugat-Európa-szerte jelentős árvizekről számolnak be a források. Közép-Európában különösen a Rajna hatalmas – a szokatlan hosszú ideig tartó téli heves esőzések miatt¹⁶⁷ bekövetkezett – tavaszi árvize érdemel említést, melyet méretét tekintve például Köln kapcsán az „ezeréves” árvízként, de a források által „özönvízként” (*diluvium*) is emlegetett 1342. évi áradáshoz (az úgynevezett Magdalenenflut) is

162 „1366. *Iterum venerunt locuste in Austriam, talis multitudo, quod omnia frumenta devoraverunt.*” MGH SS 9. 736 (Continuatio Claustroneoburgensis V).

163 Vonatkozó évi bejegyzései végén ismét hozzászól: „*Expendi tam propter magnam caristiam, quam propter inundationem aquarum et transitus ipsarum, in III° XIII. diebus CLXVII. florenas et quartam.*” *Rationes collectorum pontificorum* 1887: 461.

164 Lásd: Bertényi 2000: 77. Biraben (1975: 440) szintén a pestis által érintett országok között sorolja fel Magyarországot.

165 Engel 1990: 54, 66.

166 Brázdil–Kotyza 1995: 117.

167 Svájcban pl. az 1373–1374. évi telet mint az utóbbi ezer év legcsapadékosabb (esős) telét emlegetik. Lásd pl.: Krahe 1997; Wetter et al. 2011: 753.

hasonlít némely forrás és a vonatkozó szakirodalom. Ugyanakkor például egy regensburgi nagy Duna-árvízárról is maradt fenn beszámoló.¹⁶⁸

Ami Európa jelentős részének időjárását illeti – a korábban említett közép-európai viszonyokhoz hasonlóan –, egy szélsőségesen nedves (többnyire esős), hőmérsékleti szempontból változékony¹⁶⁹ tél után a tavasznak is legalább az eleje (de talán később is) esős volt. Ugyan a nyárról európai szinten kevesebb forrás szól, de sokat említik Észak-Itáliától a francia, németalföldi, délnémet és cseh területeken keresztül a rossz terméseket. A viszonylag korai szüret és a jó szőlőtermés azonban azt látszik erősíteni, hogy később az időjárás „megjavult”, habár ez már a gabona-termésen kevésbé segített.¹⁷⁰ Glaser szerint nemcsak 1373 nyara volt száraz és forró a német területeken, de 1374-ben a nyár első felében is sokáig meleg volt, amit egy hosszabb esős időszak után ismét meleg augusztus követett; végül a bortermés is jó volt.¹⁷¹

Franciaország déli részén és a pápai állam területén pedig (de Észak-Itáliában is) például 1374-ben (csakúgy mint pár évvel korábban, 1369–1371 körül), de különösen 1374 és 1375 fordulóján, a magas gabonaárak miatt jelentős ínség és néhol éhínség alakult ki, a helyzet valamelyest csak az 1375. évi jó termés után enyhült.¹⁷² Míg Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén a szokatlanul enyhe és igen esős tél miatt bekövetkezett áradások, majd az 1374. évi rossz termés okoztak gondokat, addig a nyugat-mediterrán területeken ugyanazon téli időszak aszálya (majd az azt követő rossz termés) és a kapcsolódó gabonaellátási nehézségek okán alakult ki hasonlóan súlyos probléma.

Mindez – a fentebb említett magyarországi viszonyokhoz hasonlóan – Európa más részein is az árak jelentős emelkedését és egyéb gondokat idézett elő, tehát nemcsak magyarországi vagy térségi, hanem európai szintű – így Itáliától Franciaországon, a délnémet és cseh területeken keresztül követhető –, meglehetősen súlyos élelmiszerválsággal állunk szemben.¹⁷³ Habár a megelőző, 1373. évre vonatkozó forrásanyag kis mennyisége csak óvatos következtetések levonását engedi, mégis úgy tűnik, hogy az az évi gabona- és szőlőtermés például a francia, német és észak-itáliai területeken nem volt rossz, sőt néhány helyen kifejezetten jó termésről számolnak be. Az 1375. évben a feltehetően átlag körüli (de semmiképpen sem túl

168 Alexandre 1987: 508–511. Továbbá Glaser 2008: 222; Wetter et al. 2011: 753. Érdekes megemlíteni, hogy pl. Jürgen Herget és kollégái vízhozamszámításai szerint (Herget–Meurs 2010) ez az árvíz még nagyobb lett volna az 1342. évinél. Az egykorú források azonban ezt egyelőre nem támasztják alá; a kalkulált vízhozam ugyanakkor jelentős mértékben függ a figyelembe vett paraméterektől, a rendelkezésre álló adatok pontosságától, illetve a választott statisztikai módszertől.

169 Ladurie (2004: 73) ugyanakkor az 1374. évit is a kemény telek sorában említi (legalábbis a nyugat-atlanti partvidékre vonatkozóan).

170 Az adatokra: Alexandre 1987: 508–514. Lásd még: Glaser 2008: 77.

171 Glaser 2008: 67, 90.

172 Ladurie 2004: 80.

173 Lásd pl. az Alexandre (1987: 508–514) által a témával kapcsolatosan bemutatott nagy mennyiségű forráshivatkozást.

száraz vagy túl nedves) tél és tavasz után pedig forró, igen száraz nyár következett, ami azonban némi termékenyítő kora őszi csapadékkal együtt ismét csak Észak-Itáliától Franciaországon és a délnémet területeken keresztül Németalföldre jó gabona- és – ahol volt termés – jó szőlőtermést eredményezett.¹⁷⁴ A megelőző évek viszonyait is figyelembe véve azonban talán érthetőbbé válik az Európa egyes részein „hirtelen” fellépett éhínség: amint azt láttuk, 1369–1371-ben Nyugat- és Délnyugat-Európában már kialakult egy hasonlóan nehéz helyzet (rossz termés, magas gabonaárak, pestis).¹⁷⁵ S habár 1372-ben és különösen 1373-ban átmeneti enyhülés következett be például a legsúlyosabban érintett itáliai és délfancia területeken, az 1374. évi viszontagságos időjárás és rossz termés újból felerősítette a válságot.¹⁷⁶

A hazai drágaságot tekintve ebben az esetben tehát egyértelmű párhuzamok mutathatók ki más európai területek viszonyaival. További érdekes kérdés lehet, hogy ezen belül mennyiben okozták a magyarországi magas árakat a hazai problémák (így a lehetséges kedvezőtlen időjárás, az áradások vagy az épp akkor dühöngő pestis),¹⁷⁷ és mennyiben emelte az árakat például a gabona (és más élelmiszerek) esetleges – a külföldi magas árak miatti – fokozott kiáramlása.

1381: „az ínség miatt, megélhetésre”

Egy 1381. augusztus 17-én kiadott oklevélben említenek egy további érdekes esetet: 1381. június 14-én a margitszigeti domonkos apácák eladták Baranya megyei Csúza (*Chuzza*) birtokukat; az új birtokos aztán az 1381. júniusi oklevél átírását és megerősítését eszközölte ki 1381-ben a királytól. Az 1381. évi, Csúza birtok eladása okán készült oklevélben nemcsak az kerül említésre, hogy a – még IV. Béla-tól kapott – földet 500 forintért adta el a margitszigeti domonkos zárda, hanem konkrétan az eladás aktuális okaira is fény derül, illetve arra, hogy mire költötte az apácakolostor a nevezett összeget, melyet egyik még megmaradt, értékes birtokának eladásával szerzett. A kapott pénzből 300 forintot az akkori ínség és/vagy drágaság miatt élelmvásárlás céljára („*ex quibus eedem domine trecentos florenos in ca-*

174 Az adatokra lásd: Alexandre 1987: 508, 514–515.

175 Az 1371. évvel kapcsolatos, érdekes magyarországi adat, hogy a pozsonyiak tűzvész utáni szegénységét és szükségét (*paupertas, inopia*) enyhítendő, a király egy évre átengedte nekik bizonyos kilencedek jövedelmét. A tűzvész időpontja nem derül ki az oklevélből. Lásd: CD IX/4. 339. 1374-ben ugyanúgy a tűzvészre hivatkozva mentesíti a pozsonyiakat a Dunán Budáig fizetendő vámok és harmincad alól: CD IX/4. 569–572.

176 Érdemes megemlíteni, hogy az 1370-es évek elején és közepén, a franciaországi (é)hínség kapcsán szintén kiviteli tilalomról, mint ilyenkor szokásos védekezési módszerről tesz említést Ladurie (2004: 74–88) is.

177 Lásd pl.: Engel 1990: 54, 66.

ristia, que in regno protunc viguisset, pro victu ipsarum”), 200 forintot pedig az épületükön szükséges javítások költségeinek fedezésére szántak.¹⁷⁸

Ami az ínség vagy drágaság, illetve a megélhetési válság okát illeti, több lehetőség is számításba jöhet. Az 1380. és 1381. évek hazai időjárásáról nem sokat tudunk, ugyanakkor azt igen, hogy 1381-ben a tavasz eleje kétségkívül „nehezen” indult: a Sopron vármegyei, Rába menti Vág birtokon például március 6-án a kedvezőtlen időjárási viszonyok és a nagy hó miatt elmaradt a határjárás, míg Szabolcs megyében, a Felső-Tisza mentén Rozvány és Cigánd birtokok március 6-ra tervezett határjárását már március 4-én elhalasztották a kedvezőtlen időjárási viszonyok és az áradás miatt.¹⁷⁹ Összességében úgy tűnik, hogy Közép- és Nyugat-Európa jelentős részén az 1381. év tele (vagy annak legalább egy része) kemény fagyokkal és sok hóval telt (például a Rajna is befagyott). Érdekes lehet továbbá, hogy Mainz környékén a március esős volt, viszont utána május közepéig nagy szárazság uralkodott, majd ismét esőre fordult az idő – ennek ellenére ott a gabonatermés jó volt.¹⁸⁰ További, igaz, kicsit távolabbi párhuzamként érdekes még megemlíteni, hogy 1381-ben Angliában a nedves tél után rossz gabonatermés lett (aztán május és július között zajlott a Wat Tyler-féle parasztfelkelés). Ugyanebben az időben (de igazából már évek óta) francia területeken is emelkedtek a gabonaárak, miközben a kontinens jelentős részén ismét pestisjárvány dült.¹⁸¹

Míg Angliában nedves tél után rossz termés jött, a (részben vagy egészében) kemény, csapadékos telet és kora tavaszt például Mainz környékén nem követte rossz gabonatermés. Magyarországon a kora tavaszi nagy hó, kedvezőtlen időjárás és árvíz(ek) okozhattak ugyan problémákat, de önmagában ez az adat összességében nem sokat árul el a termést befolyásoló időjárási viszonyokról és a későbbi termés milyenségéről.

Az 1380–1382. évi pestissel kapcsolatban¹⁸² azonban jelentős problémákra utaló információval Magyarországon is rendelkezünk: a király 1381-ben minden-szentek napján (november 1.) perhasztást rendelt el a következő év Szent

178 CD IX/5. 475. Eredeti oklevél: MNL OL DL 6793. Habár a Fejér-féle átirásban az első, birtokeladást magában foglaló oklevél dátumaként 1380 szerepel, az eredeti oklevélben egyértelműen az 1381-es évszám található; tehát mind az eredeti oklevél, mind pedig annak átirása 1381-re tehető.

179 MNL OL DL 96560, DF 262640. A megelőző néhány év magyarországi időjárásáról – egy 1377. és 1378. évi Duna-árvíz kivételével – eddig nem rendelkezünk ismeretekkel. Az előző, 1380. évben Csehországban pusztító pestisen kívül egyelőre a környéken máshonnan sem ismert negatív időjárási vagy kifejezetten rossz termésre utaló adat. Valamivel többet tudunk a megelőző évek viszonyairól: a német területeken 1378-ban a tél még március elején is kemény volt (a Bodensee is befagyott), de 1379 januárjában szintén jég borította a nagyobb folyókat. Ez a komolyabb fagy Európa jelentős részén (így pl. Németalföldtől a cseh területekig) nyomon követhető. 1379 tavaszán nagyobb árvíz volt a Rajnán, és április közepén fagy tett kárt a fákból és szőlőkben. 1379 nyara forró volt, ez pl. a porosz területeken korai aratással járt együtt. Alexandre 1987: 516–519; Brázdil–Kotzya 1995: 117; Glaser 2008: 67, 79, 85.

180 Alexandre 1987: 520.

181 Lásd pl.: Ladurie 2004: 88–89.

182 A pestisjárvány idejét mind Bertényi (2000: 77), mind pedig Biraben (1975: 440) 1380–1382-re teszi.

György-napjáig (április 24.) a járvány miatt („*propter grassantem pestilentiam*”).¹⁸³ Azt nem tudjuk, mennyire volt súlyos a járvány Magyarországon 1381. október vége előtt, de azt igen, hogy például a szomszédos Csehországban már az 1380. évi pestis miatti népességveszteséget is 10% körülire becsülték.¹⁸⁴ Ami a konkrét esetünket illeti, a betegség már 1380 óta jelen volt az országban, és ha 1381. novemberre olyan súlyossá vált, hogy ezért az alapvető jogi cselekményeket (és az ezzel együtt járó utazásokat) is radikálisan korlátozni kellett az ország teljes területén, akkor könnyen lehetséges, hogy a járvány (például munkafolyamatok, szállítás akadályoztatása formájában) hatással lehetett az általános viszonyokra már néhány hónappal korábban is. Egy másik érdekes adat, hogy ugyanezen év december közepén a királyné Pozsonynak megengedi az osztrák (*australis*) só használatát, mivel akkor ezekben az országrészekben királyi só nem volt elérhető, ami talán ismét szállítási problémákkal lehetett összefüggésben.¹⁸⁵

A további okokat keresve az év (vagy a megelőző évek) időjárására, illetve ennek lehetséges, terméseredményeket befolyásoló hatására vonatkozóan tehát egyelőre nincs adatunk a magyarországi viszonyokat illetően. Ugyanakkor véleményünk szerint jogosan feltételezhető, hogy a pestis mint termelést és árucserét befolyásoló tényező ebben az évben legalább részben felelős lehetett a kialakult drágaságért. Ezen túlmenően, mivel a pestis a szomszédos országok némelyikében bizonyíthatóan nagy pusztítással járt, így az ottani ellátási problémák már önmagukban is lehettek bizonyos hatással a magyarországi árviszonyokra. További kérdés lehet, hogy mennyiben érintette a helyzetet az, hogy 1380-ban a király, csakúgy mint 1373 végén, ismét a pénzrontás eszközéhez nyúlt (leértékelte a dénárt).¹⁸⁶

Még egy, a lehetséges egyéb társadalmi hatások miatt érdekes adatot is fontos itt megemlíteni, amire Szűcs Jenő nyomán Fügedi Erik hívta fel a figyelmet:¹⁸⁷ 1381-ben Zsolna városában a király szabályozta az esküdtek választásának módját: elrendelte ugyanis, hogy mivel itt a szlávok voltak többségben a németekkel szemben, de együtt viselték a terheket, ezért az esküdteket fele-fele arányban a két vezető népcsoportból kellett választani. Fügedi a továbbiakban az esetet az 1438. évi budai zavargásokkal, illetve azok közvetlen és közvetett kiváltó okaival állította párhuzamba. Ez a lehetséges párhuzam pedig azért is érdekes, mert Európa nagy

183 CD IX/5. 481. Az oklevél eredetije nem ismert. Mivel az említett, november 1-jei országos perhalmaztást egyértelműen a pestis számlájára írták (vagyis az ősz folyamán különösen súlyos lehetett a helyzet), ezért érdekes lehet még, hogy pl. Mainz környékén a nyár inkább esős és szeles volt (időnként jobb idővel tarkítva), de szeptember végén fagyott, ami azonban végül is a bornak nem ártott; ugyanakkor Augsburg környékén október közepéig jó, de utána esős időjárást említenek. A német adatokra lásd: Alexandre 1987: 519; Glaser 2008: 90). A nedves, hűvös időjárás pedig általában elősegítheti a betegségek kiújulását/terjedését.

184 Brázdil–Kotýza 1995: 117.

185 MNL OL DF 238998. Az adat hivatkozására: Iványi 1911: 181.

186 Engel 1990: 54.

187 Fügedi 1979: 371.

részen a középkor egyik legsúlyosabb környezeti-klimatikus válságának, a 15. század eleji, s különösen az 1430-as évekre tehető időszaknak a legmélyebb pontja is nagyjából ekkor, nevezetesen 1437–1438 körül lehetett.¹⁸⁸

Sáskák, egerek, szárazság Nagy Lajos idején

Küküllei János művében az I. Lajos uralkodása alatt bekövetkezett elemi csapások sommás említése – lévén az egyetlen egykorú, témába vágó hazai elbeszélő forrásunk a századból – különös jelentőséggel bír. Éppen ezért érdemes kicsit részletesebben körüljárunk azt a kérdést, hogy vajon milyen és mikor bekövetkezett csapásokra gondolhatt, évszámok és további konkrétumok megjelölése nélkül a szerző.

Küküllei például megemlíti, hogy Nagy Lajos uralkodása idején néha egyes helyeken, néha pedig az egész országban és a környező országokban járványok voltak („*pestilencie per loca particularia*”); emellett éhínségek is („*fames diversis temporibus*”), mert a sáskák és egerek megették a kalászatokat és más terményeket („*per locustas et mures specias frugum et aliarum segetum corrodentes*”),¹⁸⁹ valamint az aszályos idők vagy szárazságok („*per siccitates temporum*”) és a viszontagságos/zivataros/viharos időjárás („*aeris tempestates*”) miatt is. Ezen túlmenően több alkalommal földrengés („*terremotus*”) is előfordult.¹⁹⁰ Többek között Thuróczy rövidebben és kissé módosított formában, de Küküllei szövegét átvéve szintén említi krónikájában mind az éhínséget, sáskajárást és a földrengést is, de elhagyja például a szárazságok és időjárási viszontagságok említését az okok között.¹⁹¹

Jelen témánk szempontjából különösen az a tény érdekes, hogy – habár dátumok nélkül, de – Küküllei szerint éhínségek is voltak Lajos uralkodása (1342–1382) idején; és ezek fő okaként a sáskákat és egereket, a szárazságot és a zivataros/viharos időjárást említi. Vagyis elsősorban az említett állatok nagymértékű, a termesztett vegetációt érintő pusztítását, valamint időjárási okokat ad meg az éhínségek bekövetkeztének fő okaként. A fentebb említett adatok segítségével, de egyelőre még mindig a teljesség igénye nélkül, részben megválaszolhatjuk azt a kérdést,

188 A témának igen nagy szakirodalma van; legújabb, európai szintű tárgyalására lásd: Camenisch et al. 2016.

189 Véleményünk szerint a *specias* igazából a *spicas* (nom.: *spica*, néha *specia*) szó lehet, és talán másolási szövegromlás eredménye. A Geréb-féle magyar fordítás (1960) szintén így értelmezi.

190 Küküllei szövege a Dubnici krónikában: „(De pestilencia fame et terremotu.) 215. Item eciam tempore sui regiminis pestilencie per loca particularia, et eciam per totum regnum Hungarie, et eciam in aliis vicinis regnis vigerunt. Et fames diversis temporibus per locustas et mures, specias frugum et aliarum segetum corrodentes, et per siccitates temporum, ac aeris tempestates invaluerunt. Et pluribus vicibus terremotus per loca factus est.” Florianus 1884: 191.

191 „De pestilentia, fame et terre motu / Item etiam tempore sui regiminis pestilentie per loca particularia et etiam per totum regnum Hungarie et (in) aliis regnis convicinis vigerunt, et fames diversis temporibus per locustas et mures spicas frugum et aliarum segetum corrodentes invaluerunt, et pluribus vicibus terre motus per loca factus est magnus.” Thuróczy 1488: 185 (Chronica Hungarorum).

hogy mikor következhetek be ezek az események. Csak felsorolás szintjén, jelenlegi ismereteink szerint a lista következő:

- járvány/pestis: 1348–1350, 1359–1360, 1374, 1380–1382;¹⁹²
- inség/éhínség: 1347 (vagy 1348, 1349?), 1360-as évek eleje? (1361–1364?);
- sáskajárás: 1338–1340(–1341?), (1346?–1347?), 1363–1366(?);
- egérinvázió: nem tudjuk, mikor (bekövetkezhetett mind túl csapadékos-árvides, mind pedig túl száraz, aszályos időszak miatt is);
- zivataros/viharos időjárás: egyelőre nem tudjuk, mikor (talán például 1347, 1349?, 1350-es évek közepe?);¹⁹³
- szárazság(ok miatti rossz termés): valószínűleg (1360–)1361(–1362);¹⁹⁴
- földrengés/földmozgás/földindulás: 1348, (1349), (1350-es évek közepe), (hatalmas, de távoli: 1356).¹⁹⁵

192 A pestisek demográfiai következményeinek tárgyalására összefoglalóan lásd pl.: Fügedi 1992; Öri 2005. Ezzel kapcsolatban lásd még: Biraben 1975: 439–440. Megjegyzendő azonban, hogy Biraben minden járványemlést (*pestilentia*) automatikusan pestisnek tekint munkájában.

193 Ausztriában 1342, 1348, 1349, 1356 és 1361 (Rohr 2007: 427), míg a cseh területeken 1345, 1348, 1361, (1362: lengyel területek), 1366 (Brázdil–Kortyza 1995: 114–117) során említene zivataros, viharos időjárási eseményeket.

194 Kevés, hazai forrásban egyértelműen aszályként definiált időszakra van adatunk a 14. századból; de mivel a sáskajárások általában aszályos időszakokkal összefüggésben szoktak megjelenni (pl. a nedvességet hozó, nyugatias szelek gyengülésével), ezért azokat megelőzően vagy azokkal egy időben feltételezhetően Magyarországon is előfordultak aszályos időszakok. Továbbá a szomszédos területeken több szárazság és aszályos év is ismert I. Lajos magyarországi uralkodásának idejéből. Így Csehországban 1348, 1352, 1368, 1369, 1371 (Brázdil et al. 2013: 115–117), a lengyel területeken 1361, 1379 (Malewicz 1980), Ausztriában pedig 1360 (Rohr 2007: 443) voltak száraz évek (vagy legalábbis egy részük).

195 Egy-egy földrengés magyarországi megjelenésére vonatkozóan ebben az időszakban alig rendelkezünk adatokkal, ezért jobbára csak feltételezni tudjuk egy-egy jelentősebb (néha azonban még az epicentrum környékén is gyengén dokumentált), határokon túli földrengés magyarországi lehetséges hatásait. Ezek alapján még viszonylag a legbiztosabb értesüléssel az 1348. januári villachi földrengésre vonatkozóan rendelkezünk (melynek több jelentős utóregése is volt). Ugyanakkor az 1349 eleji rengés esetén (a Melki és Zwettli Évkönyvekben: MGH SS 9. 513, 684) már csak sejtethetjük annak hazai megjelenését. Hasonló a helyzet az 1364. évi földrengés-emléttel, melyet a vonatkozó szakirodalom még az 1348. évi rengéshez köt, ezért sem az újabb szeizmológiai, sem pedig történeti munkákban nem szerepel (Rohr 2007: 131–165; Hammerl–Lennhardt 2013: 46–47). Ezen események magyarországi hatásai, azon túl, hogy semmilyen egykorú adattal nem rendelkezünk erre nézve, hasonlóan bizonytalanok, de természetesen nem zárhatók ki. Réthly (1952: 25) és Zsíros (2000: 91) adatbázisai az előbbieket mellett említene egy 1342. évi rengést is: ez a Bécs környéki (klosterneuburgi) hegyoldal(ak)ban bekövetkezett földmozgás (csuszamlás?), illetve egy igen általános további említés kapcsán az egykorú forrás szövege és a körülmények alapján valószínűsíthetően inkább a szélsőségesen nedves 1342. évi időjárás következményének, s nem földrengésnek tudható be (így magyarországi hatásaival sem számolunk). Mivel azonban a kor latin terminológiája nem feltétlenül tett különbséget a földmozgások fajtái (földrengés, csuszamlás stb.) között, ezért nem zárhatjuk ki, hogy különösen nedves időszakokban (így pl. 1342–1343-ban) Magyarországon is történtek csuszamlások. Érdekes továbbá, hogy Réthly 1380-ra datálja Küküllői fent említett idézetének földrengésre és járványra vonatkozó részét; Zsíros – egyéb külföldi szeizmológiai adatbázisok adatai alapján – további földrengésdátumokat is megad: így az 1343. júniusi (horvát), valamint az 1358. és 1366. júniusi (sziléziai) is szerepelnek földrengés-katalógusában. Ugyanakkor egy két évvel későbbi tanulmányban (Tóth et al. 2002: 19) már csak az 1343. és 1366. évi rengések bukkannak fel. Az előbbi esemény nagyobb területekre kiterjedő hatásai azonban kétségesek, mivel – a horvát(–szlovén) katalógusok északnyugati központjával szemben – sem az osztrák katalógusok, sem a források nem említik bármilyen ottani hatását. Az utóbbi (vagy az 1358-as) pedig

Amint a felsorolásból is kitűnik, a zivataros/viharos időjárás és az egérinvázió időpontjait még nem tudjuk egyértelműen megadni, valamint a Küküllei által használt többes szám fényében hiányérzetünk lehet még a kevés, biztosabban feltételezhető szárazság/aszály, illetve az egyetlen biztosabb földrengés- vagy bármilyen földmozgás- említés láttán is.

Az aránylag sok Lajos-kori természeti csapást számba vevő rövid leírás kapcsán további érdekes kérdések is felmerülhetnek: így például, hogy a kortárs Küküllei fontosnak tartotta kiemelni a szárazságot/aszályt, a földmozgásokat és a zivataros, viharos időjárási helyzetek jelentőségét, de nem említi például az árvizeket e jelentősebb csapások között. Ez lehet véletlen is, de az is lehet, hogy a felsorolt, (például országos szinten) komolyabb gondokat okozó természeti csapásokhoz képest a jelentősebb árvizek nem okoztak nagytérsgégi problémákat; továbbá nem tudhatjuk, hogy Küküllei felsorolása a reprezentatív bemutatás szándékával készült-e vagy sem. Ezzel kapcsolatban azonban meg kell jegyezni, hogy a zivataros/viharos időjárási helyzetek például növelhették a villámárvizek bekövetkezésének esélyét.¹⁹⁶

1392: *hideg és rossz szőlőtermés*

Ortvay Tivadar említésében ismert (forrásszöveg hivatkozásával, de sajnos hónap, nap megjelölése nélkül) az az 1392. évi, a királynénak benyújtott kérvény, melyben Pozsony város nehéz helyzetét ecsetelik: szőlőik nagy fagykárt szenvedtek („*propter frigidi temporis invasionem indicibilia dampna perpassi fore*”), ezért a termés is rossz volt – és nemcsak a szőlő-, hanem például a szénatermés is.¹⁹⁷ Ugyanakkor egy másik levélben ugyanazon pozsonyi polgárok további problémákról is beszámolnak: a sorozatos rossz szőlőtermések (a szőlők egy részének műveletlen volta és más okok) miatti nehézségekről tesznek említést.

nem szerepel a mérvadó (Sziléziát is magában foglaló) lengyel katalógusokban (pl. Pagaczewski 1972; Guterch–Lendowska-Marciniak 2002). A Nagy Lajos-kor további, hatalmas (egyben a középkor egyik legnagyobb) földrengése 1356-ban Bazel környékén következett be (pl. Fähr et al. 2009), és Nyugat-Közép-Európa nagy részén (és azon túl is) érezhető volt; ugyanakkor a viszonylag nagy távolság miatt Magyarországon nem biztos, hogy bármilyen szinten megjelent – a híre azonban valószínűleg hazánkba is hamar eljutott.

196 A zivataros, felhőszakadással tarkított időjárás gyakori következménye a villámárvíz – ilyen villámárvizek által pusztult el az 1350-es évek közepén pl. Mohnya falu (templomostól) Szinyeújfalu határában: az árvizek nemcsak a falut, hanem a földeket (így a talajt) is elhordták (vagyis jelentős földmozgással is járt az eset). Egyértelműen villámárvízhez kapcsolható eseteket először Lajos uralkodása idejéből ismerünk; később a 15. század 40-es éveinek elején, majd a század utolsó éveiben bukkannak fel további dokumentált esetek (lásd: Kiss 2011: Appendix).

197 A „Dipl. Pos. I. 747.”-re hivatkozva lásd: Ortvay 1894: 2/3. 164. Ugyanott, a „Memoriale Rakovszky: Dipl. Pos. I. 833.” alapján lásd még: „*Item man mag Irn gnaden auch erzellen, wie die Stat kainerlay nucz noch Rentt nicht hat, weder vil noch wenig als gandre stett mer allein die weingarten die haben, uns ettlich Jar noch einander gar grobleich gevelet, und besunderleich fert und hew.*” A kérdéses szövegű okmányt az Országos Levéltár DL-DF-adatbázisa alapján eddig nem sikerült azonosítani.

Habár más, kapcsolódó magyarországi adattal egyelőre nem rendelkezünk, igen érdekes a Melki Évkönyvek ugyanezen évre vonatkozó ausztriai említése: e szerint 1392-ben Márk pápa vigíliáján (október 6.) a nagy fagy és dér olyan óriási pusztítást okozott a szőlőkben, hogy a leírás szerint alig maradt meg az előző évi termés tizede, és még az is igen rossz minőségű volt. A térben közeli, egykorú párhuzam miatt tehát az adat mindenképpen figyelmet érdemel.¹⁹⁸ Maga a forrás általában említi az eseményt, így utalhatott Melk környékére, de annál jóval nagyobb területre is. További érdekessége a szomorú esetnek, hogy – amint ezt a vonatkozó német szakirodalom megemlíti – a szőlőkben hasonlóan nagy károkat okozó fagyokról (és azt követően rossz, illetve csípős ízű borról) számolnak be szeptember végére, október elejére a Rajna, a Lahn és a Mosel vidékére vonatkozóan, valamint burgundi-francia területen is; ezt aztán az ősz végén nagy hó követte.¹⁹⁹

1395: nagy drágaság Magyarországon?

Habár a dokumentum egyelőre csak regeszta formájában ismert (hivatkozással a mantovai levéltárra), érdekes információ található egy 1395. november 27-én, a mantovai követnek Budáról írott levelében:²⁰⁰ ebben – politikai ügyekről szóló jelentése mellett – a követ többek között arra kéri a mantovai herceget, hogy a Budán uralkodó nagy drágaság miatt engedje őt előbb hazamenni. Természetesen nem tudhatjuk biztosan, hogy a követ által említett drágaság mértéke mennyiben függött az Itáliával való összevetésétől, és mennyiben tükrözött a helyi (budai) viszonyokhoz képest szokatlanul magas árakat, habár véleményünk szerint az 1374. évi időjárás fényében ez utóbbi feltételezhető.²⁰¹

Az említést ugyanakkor más körülmények is érdekessé teszik: Sziléziában és Ausztriában a megelőző, 1394. évre vonatkozóan emlékeznek meg rossz termésekről, ugyanakkor a Klosterneuburgi Évkönyvek az 1395. év kapcsán már jó gabona- és szőlőtermésről szólnak. Az erre az időszakra vonatkozó cseh adat az 1395. évet említi rossz termésűként, amikor emiatt drágaság lépett fel az országban; sziléziai és osztrák forrásokra hivatkozva azonban a cseh szakirodalom rossz termésű, drága évként Csehországban végül is szintén 1394-et (mint a nagy 1393-as aszályt követő évet) jelöli meg.²⁰² Ugyanakkor 1395-ben, Mainz és Köln környékén május–

198 „1392. Hoc anno vigilia Marci pape tantum frigus erat et de mane maxima pruina, et omnia vina per frigus consumta, ita quod vix decima anni preteriti remanserit, et erant ista vina amariora quam acetum; propterea vulgares appellabant hoc vinum czyrnhelt.” MGH SS 9. 514 (Continuatio Mellicensis).

199 Alexandre 1987: 530–532; Glaser 2008: 90.

200 Óváry 1890: 58–59.

201 Habár néhány magyarországi városi számadáskönyv a 14. század végéről már rendelkezésünkre áll (lásd pl.: Rechnungen Hermannstadt 1880; Fejérpataky 1885), egyelőre a kérdés eldöntése szempontjából hasznos információ nem került elő.

202 Brázdil–Kotyza 1995: 119.

júniusban például jég verte el a szőlőt és a gabonát is – így egyes területeken a problémák 1395-ben is folytatódtak.²⁰³

A mantovai követnek a budai viszonyokra vonatkozó említése tehát azért is érdekes, mivel a november végi keltezés miatt az említett nagy drágaságban az az évi viszonyoknak is (fontos) szerepet kellett játszaniuk. Ugyanakkor, mivel az 1394. évi magyarországi termésre vagy időjárásra vonatkozó egyértelmű adatot nem ismerünk (de Csehországban nagy melegre panaszkodtak), ezért az sem zárható, hogy – amennyiben elfogadjuk a mantovai követjelentés 1395. évi datálását – a már 1394-ben (vagy esetleg akár már 1393-ban) fellépett ellátási problémák folytatódtak (vagy éppen erősödtek fel) az 1395. évben.

Más esetekben – így például az 1494-es vagy az 1507. évi szárazságok és rossz termés említések kapcsán – azonban azt is látni lehet, hogy esetenként a magyarországi aktuális termést befolyásoló időjárási viszonyok nem mindig esnek egybe az osztrák és cseh viszonyokkal. Különösen igaz ez, ha nem az ország nyugati, hanem például keleti (vagy déli) területeivel vetjük össze. Továbbá, amint ez például az 1362., 1474., 1479. vagy 1507. évi szárazságok kapcsán már korábban felmerült, több esetben a szóban forgó problémák egy évvel később (is) jelentkeztek (Magyarországon és) a magyar forrásokban.²⁰⁴

Összegzés, kitekintés

A tanulmányban a magyarországi forrásokban felbukkanó, a 14. századi rossz termésre, magas árakra, drágaságra, ínségre, illetve éhínségre vonatkozó, eddig ismert említéseket mutattuk be, valamint azok néhány feltételezhető okát – különös tekintettel az időjárási viszonyokra. Fontos megemlítenünk, hogy a tanulmány a téma első részletesebb áttekintéseként készült: a jövőben előkerülő további források módosíthatják, bővíthetik és tovább árnyalhatják az itt vázolt képet. A bemutatott esetek, rossz termésű évek, illetve élelmiszer-ellátási problémákkal járó időszakok közül különösen az 1310-es évek jelentős részét, az 1340-es évek második felét és az 1360-as évek első felét kell kiemelnünk, amikor nemcsak ínség (illetve gabonahiány, magas árak), hanem kifejezetten éhínség említésére vagy elhúzódo, többéves ellátási problémákra vonatkozó forrásszövegekkel is találkozhattunk. Jelentőségében ezek közül is kiemelkedik az 1310-es évek (pontosabban az 1310-es

203 Alexandre 1987: 534. Kevés adat érhető el Európa-szerte az 1395. év telének viszonyairól, de érdekes lehet, hogy Párizs közelében a téli hónapok esősek (és részben árvizesek) voltak, ami – a már korábban említett híres 1374. évi télhez hasonlóan – túlnyomórészt enyhe időjárási viszonyokat sejtet; ezen túlmenően a víz-elöntések károsították is a gabonát a földeken.

204 Lásd: Kiss–Nikolić 2015. Ennek oka azonban lehetett többek között egy igen rossz év utáni vetőmaghiány is, vagyis esetünkben pl. ha 1393-ban volt igen rossz termés a nagy aszály miatt, akkor ez még akár az 1394. évi terméseredményeket is negatívan érinthette.

évek eleje, majd különösen 1315–1322) krízissorozata, mely ugyan elsősorban Nyugat- és (Nyugat-)Közép-Európában vált igen súlyossá, de magyarországi megjelenése is egyértelműen nyomon követhető.

Az általánosabb érvényű ínség- és éhínség- említésekkel, illetve azok megfogható és feltételezhető okaival kapcsolatban általában elmondható, hogy (mind helyi, mind országos szinten) összetettek voltak, vagyis a felmerülő gondok leginkább több kedvezőtlen ok együttes hatása miatt válhattak súlyosabbá, különösen a kedvezőtlen időjárási események mellett több évig tartó más problémák, így például a békétlen, bizonytalansággal (különösen közbiztonság, jogbiztonság gyengülésével) járó időszakokban (1310-es évek). Az okok között – európai párhuzamok alapján – szerepelhetnek egyéb rendkívüli helyzetek, így járványok (1348–1349, 1380–1381) vagy állatinvázók (például saskajárás: 1338–1341, 1363–1366), melyek hozzájárulhattak a termelés (és a terméseredmények) bizonytalanságának fokozódásához. Amint ez a kivített tiltó királyi oklevélből (például 1362) is kiderül, a hazai viszonyokat befolyásolhatták még a környező országok aktuális terméseredményei is: például ez rossz külföldi termések idején fokozott élelmiszer-felvásárlás formájában különösen igaz lehetett az országhatárokhöz közelebb eső (például a nyugati, délnyugati és északnyugati) területekre.

Ami az élelmiszerválságok, ínségek és éhínségek területi kiterjedését illeti, az esetek jelentős részében csak egyes (kisebb) térségek érintettsége bizonyítható. Vannak azonban olyan (ritka) esetek, amikor egy, az ország több részére (például talán az 1310-es évek közepén) vagy egészére kiterjedő említés vagy rendelet (például 1362, 1364) azt engedti sejtetni, hogy az élelmiszer-ellátási válság a királyság jelentős részére vagy egészére kiterjedt. Ugyanakkor még ez utóbbi esetben is feltételezhető, hogy érintettség tekintetében jelentős különbségekkel számolhatunk az egyes társadalmi rétegek, illetve az ország különböző területei között: így az élelemhiány a lakosság és a területek egy részét jelentősen, más részét viszont sokkal kevésbé vagy alig viselte meg – ezzel részben hasonlóságot mutatva például a 19. század nagy ínségperiódusaival (például az 1810-es és 1860-as évekbeliekkel).

Fontos kiemelni, hogy a dokumentált magyarországi ellátási válságok, illetve (éh)ínségek többször is egybeestek nyugat- és közép-európai krízisekkel: így valószínűleg az 1310-es évek(–1320-as évek eleje?), 1340-es évek vége és 1350-es évek eleje, az 1360-as évek eleje, az 1370-es évek közepe, illetve részben az 1380-as évek eleje is ilyen krízisperiódus lehetett. Érdekes, hogy e párhuzamok még viszonylag távoli vidékek, mint például a francia területek vagy a Brit-szigetek esetén is nyomon követhetők. Ezek a válsághelyzetek részben eltérő súlyossággal jelentkeztek a különböző területeken, részben hasonló okok (így például hosszabb időszak kedvezőtlen időjárása, pestis/járvány) miatt következtek be Európa jelentős részén.

A súlyosabb ínség- és éhínségemlések mellett találkozhattunk néhány olyan esettel is, amikor csak egy-egy év magas áraitra, drágaságára vonatkozóan rendelkezünk információval (például 1374, 1395). Néha pedig egy-egy említett rossz ter-

més nem is összességében jellemezte az adott évet, hanem döntően csak egy-egy fontosabb termés (így szőlő és/vagy gabona, takarmány) rossz termésére utalt (például 1321, 1392). Olyan időszak is említésre kerül, amikor a jelentős időjárási, illetve ahhoz kapcsolódó egyéb problémák (sáskajárás, árvizek) alapján (például 1338–1344, de időjárási-katonai szempontból az 1301–1310-es évtized is) komolyan felmerül annak lehetősége, hogy – például a délnémet területek egykorú viszonyaihoz hasonlóan – ezt gazdasági, illetve élelmiszer-ellátási zavarok is kísérheték, ugyanakkor konkrét, Magyarországra vonatkozó ilyen jellegű említés a szóban forgó évekből egyelőre mégsem került elő.

Mindezeken túlmenően néhány esetben további társadalomtörténeti és forráskritikai érdekességgel is találkozhatunk a 14. századi ellátási válságok apropóján: így például az 1310-es évek „migrációs válsága” és a magyarországi (negatív) visszhangokkal kapcsolatos „nyugati” reakciók, rendkívüli helyzetben (1364) a belső áruszállítás előmozdítására gabona és hüvelyesek utáni vámok egyéves eltörlése; vagy éppen Küküllei munkája, mely gyakorlatilag a Nagy Lajos-kori Magyarországot ért természeti csapások datálásuk nélküli, de meglepő pontossággal igazolható, tételes felsorolását tartalmazza.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Anjou-kori oklt.: *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387*. Szerk. Kristó Gyula, Blazovich László, Géczi Lajos, Almási Tibor, Kőfalvi Tamás, Tóth Ildikó, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, B. Halász Éva, Rábai Krisztina. Budapest–Szeged, 1990–

Bal Jeromos – Förster Jenő – Kauffman Aurél 1910–1913: *Hain Gáspár löcsei krónikája*. Lőcse
Bártfai Szabó László 1919: *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez*. I. Oklevelek 1229–1499. Budapest

CD: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Ed. Fejér, Georgius. Budae, 1829–1844

DIR C, veacul XIV: *Documente privind istoria României Veacul XIV, C. Transilvania*. 1., 4. București, 1955

Dreska Gábor 2007: *A pannonthalmi konvent biteleshelyi működésének oklevéltára / Monumenta credibilia conventus de monte Pannonia*. 1. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 6.) Győr

Emler, Josef (ed.) 1884: *Fontes rerum Bohemicarum*. 4. *Chronicon Aulae Regiae abbati Ottonis et Petri Zittau*. Prag

Erdélyi Okm.: *Erdélyi Okmánytár*. Közzéteszik Jakó Zsigmond – Hegyi Géza – W. Kovács András. Budapest, 1997–

- Fejérpataky László 1885: *Magyarországi városok régi számadáskönyvei. (Selmeczbánya, Pozsony, Beszterczebánya, Nagyszombat, Sopron, Bártfa és Körmöczbánya városok levéltáraiból.)* Budapest
- Florianus, Matthias 1884: *Chronica Dubniciense cum codicibus Sambuci Acephalo et Vaticano, cronicisque Vindobonensi picto et Budensi accurate collatum.* (Historiae hungaricae fontes domestici I/3.) Lipsiae
- Gelcich József – Thallóczy Lajos (szerk.) 1887: *Raguza és Magyarország összekötetéseinek oklevéltára / Diplomatarium relationum Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae.* Összeáll. Gelcich József. Bev., jegyz. Thallóczy Lajos. Budapest
- Geréb László (ford.) 1960: *Küküllei János és a Névtelen Minorita Krónikája.* Budapest
- Géresi Kálmán 1882: *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára.* Budapest
- Házi Jenő 1936: *Sopron szabad királyi város története.* I/1. Sopron
- Kovachich, Martinus Georgius 1799: *Formulae Solennes Styli in cancellaria, curiaque regum, foris minoribus, ac locis credibilibus, authenticisque regni Hungariae olim visitati. Quas in subsidium diplomaticae, ac veteris iurisprudentiae Hungariae potissimum practicae ante-Verböcziánae e coevis codicibus manuscriptis collectas.* Pesthini
- Kumorovitz L. Bernát 1953: *Veszprémi regeszták (1301–1387).* (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Budapest
- Megenberg, Konrad von 1481: *Das Buch der Natur.* Augsburg. Elérhetőség: <http://digi.ub.uni-heidelberg.de/cpg300>.
- MGH SRG: Schneider, Fedor 1910: *Iohannis Abbatis Victoriensis Liber certarum historiarum.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum XXXVI/2.) Hannover–Leipzig
- MGH SRG NS: Baethgen, Friedrich 1924: *Chronica Iohannis Vitodurani.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova series III.) Berlin
- MGH SS: Pertz, Georg H. 1851: *Continuatio Mellicenses; Continuatio Claustro-neoburgensis V; Continuatio Canonorum S. Rudberti Salisburgensis. Annales Zwetlenses, Continuatio Zwetlensis, Continuatio Novimontensis, Kalendarium Zwetlense.* (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IX.) Hannover
- Nagy Imre – Tasnádi Gyula 1881: *Anjoukori okmánytár / Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* 2. Budapest
- Nagy Imre 1887: *Anjoukori okmánytár / Codex Diplomaticus Hungaricus Andegavensis.* 5. Budapest
- Nagy Imre – Véghely Dezső – Nagy Gyula 1886: *Zala vármegye története. Oklevéltár.* 1. Budapest
- Óváry Lipót 1890: *A magyar tudományos akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai.* Első Füzet. Budapest
- Piti Ferenc 2016: *Anjou-kori oklevéltár.* 46. 1362. Budapest–Szeged (kézirat)
- Rationes collectorum pontificorum 1887: *Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375.* (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae I/1.) Budapest
- Rechnungen Hermannstadt 1880: *Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der sächsischen Nation.* 1. (Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus sächsische Archiven I/1.) Hermannstadt
- Schmauk, Michael 1889: *Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis.* II. Szepesváralja

- Schwindt, Ernst – Dopsch, Alfons (Hrsg.) 1895: *Ausgewählte Urkunden zur Verfassungsgeschichte der deutsch-österreichischen Erblände im Mittelalter*. Innsbruck
- Szentpétery, Imre 1999: *Scriptores rerum Hungaricarum. Tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. 2. Budapest (reprint)
- Teiszler Éva 2016: *Anjou-kori oklevéltár*. 35. 1351. Budapest–Szeged (kézirat)
- Thuróczy 1488: De Thurocz, Johannes: *Chronica Hungarorum*. Augsburg (OSZK Inc. 1143). <http://www.corvina.oszk.hu/corvinas-html/hubiinc1143.html>
- Tkalčić, Ivan Krstitelj 1882: *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*. XIII. *Monumenta Ragusina. Libri reformationum*. 2. Zagreb
- Zahn, Josef 1865: *Anonymi Leobensis Chronicon*. Grätz

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Alexandre, Pierre 1987: *Le climat en Europe au Moyen Âge. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale*. Paris
- Bárány Attila 2011: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szalkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. (Speculum Historiae Debreceniense. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Kiadványai 7.) Debrecen, 75–126.
- Beck, Marcel 1974: Johannes von Winterthur. In: *Neue Deutsche Biographie*. 10. 576–577. URL: <http://www.deutsche-biographie.de/pnd100950574.html>
- Bertényi Iván 2000: *A tizennegyedik század története*. Budapest
- Biraben, Jean-Noël 1976: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*. 2. The Hague
- Boa Krisztina 2012: Az 1863–1864. évi aszály és inség Békés megyében. *Fons* (19.) 2. 161–199.
- Boa Krisztina 2013: „Az inség oly rém alakban gyakorlá hatását”. Válságreflexiók 1863–1864-ből. *Korall* (14.) 54. 28–42.
- Bodolainé Jakus Emma 1983: *Árbullámok szinoptikai feltételei a Duna és a Tisza vízgyűjtő területén*. (Az Országos Meteorológiai Szolgálat hivatalos kiadványai 56.) Budapest
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich 1995: *History of Weather and Climate in the Czech Lands. I. Period 1000–1500*. Zürich
- Brázdil, Rudolf – Dobrovolný, Petr – Trnka, Miroslav – Kotyza, Oldřich – Řezníčková, Ladislava – Valášek, Hubert – Zahradníček, Pavel – Štěpánek, Petr 2013: Droughts in the Czech Lands, 1090–2012 AD. *Climate of the Past* (9.) 1985–2002.
- Brázdil, Rudolf – Řezníčková, Ladislava – Valášek, Hubert – Kiss, Andrea – Kotyza, Oldřich 2014: Past locust outbreaks in the Czech Lands: do they indicate particular climatic patterns? *Theoretical and Applied Climatology* (116.) 343–357.
- Bunyitay Vincze 1888: Kopasz nádor. Életrajz a XIII–XIV. századból. II. rész. *Századok* (22.) 1. 129–155.
- Buzás Gergely – Mészáros Orsolya 2008: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion*. Új folyam (2.) 44. 71–103.
- Camenisch, Chantal – Keller, Kathrin M. – Salvisberg, Melanie – Amann, Benjamin – Bauch Martin – Blumer, Sandro – Brázdil, Rudolf – Brönnimann, Stefan – Büntgen, Ulf – Campbell, Bruce M. S. – Fernández-Donado, Laura – Fleitmann, Dominik – Glaser, Rüdiger – González-Rouco, Fidel – Grosjean, Martin – Hoffmann, Richard C. – Huhtamaa, Heli – Joos, Fortu-

- nat – Kiss, Andrea – Kotyza, Oldřich – Lehner, Flavio – Luterbacher, Jürg – Maughan, Nicolas – Neukom, Raphael – Novy, Theresa – Pribyl, Kathleen – Raible, Christoph C. – Riemann, Dirk – Schuh, Maximilian – Slavin, Philip – Werner, Johannes P. – Wetter, Oliver 2016: The early Spörer Minimum – a period of extraordinary climate and socio-economic changes in Western and Central Europe. *Climate of the Past Discussions*. doi:10.5194/cp-2016-7.
- Campbell, Bruce M. S. 2010a: Physical shocks, biological hazards, and human impacts: the crisis of the fourteenth century revisited. In: Cavaciocchi, Simonetta (ed.): *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europe preindustriale. Secc. XIII–XVIII*. Prato, 13–32.
- Campbell, Bruce M. S. 2010b: Nature as historical protagonist: environment and society in pre-industrial England. *Economic History Review* (63/2.) 281–314.
- Campbell, Bruce M. S. 2011: Panzootics, pandemics and climatic anomalies in the fourteenth century. In: Herrmann, Bernd (Hrsg.): *Beiträge zum Göttinger Umwelthistorischen Kolloquium 2010–2011*. Göttingen, 177–215.
- Campbell, Bruce M. S. – Ó Gráda, Cormac 2011: Harvest shortfalls, grain prices, and famines in preindustrial England. *Journal of Economic History* (71/4.) 859–886.
- Camuffo, Dario – Enzi, Silvia 1991a: Invasioni di cavallette e fattori climatici dal medioevo al 1800. *Bollettino Geofisico* (14.) 2. 24–40.
- Camuffo, Dario – Enzi, Silvia 1991b: Locust invasions and climatic factors from the Middle Ages to 1800. *Theoretical and Applied Climatology* (43.) 43–73.
- Carpentier, Élisabeth 1962: Autour de la peste noire: famines et épidémies dans l'histoire du XIVe siècle. *Annales, Économies, Sociétés, Civilisations* (17.) 6. 1062–1092.
- Curschmann, Fritz 1900: *Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts*. (Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6/1.) Leipzig
- Csánki Dezső 1890: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. 1. Budapest
- Csendes, Peter – Opll, Ferdinand (Hrsg.) 2001: *Wien*. 1. *Geschichte einer Stadt Von den Anfängen bis zur Ersten Türkenbelagerung*. Wien
- Dobrovolný, Petr – Moberg, Anders – Brázdil, Rudolf – Pfister, Christian – Glaser, Rüdiger – Wilson, Rob S. – van Engelen, Andriaan – Limanówka, Danuta – Kiss, Andrea – Halíčková, Monika – Macková, Jarmila – Riemann, Dirk – Luterbacher, Jürg – Böhm, Reinhard 2010: Monthly and seasonal temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change* (101.) 1–2. 69–107.
- Draskóczy István 2004: A sóigazgatás 1397. esztendei reformjáról. In: Erdei Gyöngyi – Nagy Balázs (szerk.): *Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére*. (Monumenta Historica Budapestinensia XIV.) Budapest, 285–293.
- Engel Pál 1988: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). *Századok* (122.) 1–2. 89–146.
- Engel Pál 1990: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* (124.) 1. 25–93.
- Engel Pál 2003: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig*. Budapest
- Fara, Andrea 2013: Crisi e carestia nell'Europa centro-orientale in epoca medievale. Alcune osservazioni. In: Monclús, P. Benito (ed.): *Crisis alimentarias en la Edad Media. Modelos, explicaciones y representaciones*. Lleida

- Fäh, Donat – Gisler, Monika – Jaggi, Bernard – Kästli, Philipp – Lutz, Thomas – Masciadri, Virgilio – Matt, Christoph – Mayer-Rosa, Dieter – Rippmann, Dorothee – Schwarz-Zanetti, Gabriela – Tauber, Jürg – Wenk, Thomas 2009: The 1356 Basel earthquake: an interdisciplinary revision. *International Geophysical Journal* (178.) 1. 351–374.
- Fejérpataky László 1886: Tapolczai Benedek oklevél-formulái a XIV. századból. *Magyar Könyvszemle* (11.) 41–66.
- Fügedi Erik 1979: A befogadó: a középkori Magyar Királyság. *Történelmi Szemle* (22.) 2. 354–376.
- Fügedi Erik 1992: A középkori Magyarország történeti demográfiája. *Történeti Demográfiai Füzetek* (10.) 7–60.
- Girtler Aurél 1888: A bor betegségei. I–II. *Mezőgazdasági Szemle* (6.) 11. 19–22., 12. 21–29.
- Glaser, Rüdiger 2008: *Klimageschichte Mitteleuropas: 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt
- Gunst, Péter 1984: Hungersnöte und Agrarausfuhr im spätmittelalterlichen Ungarn (1700–1848). *Agrártörténeti Szemle* (26.) 11–18.
- Guterch, Barbara – Lewandowska-Marciniak, Hanna 2002: Seismicity and seismic hazard in Poland. *Folia Quaternaria* (73.) 85–99.
- Hammerl, Christa – Lenhardt, Wolfgang A. 2013: *Erdbeben in Niederösterreich von 1000 bis 2009 n. Chr.* (Abhandlungen der Geologischen Bundesanstalt 67.) Wien
- Herget, Jürgen – Meurs, Hendrik 2010: Reconstructing peak discharges for historic flood levels in the city of Cologne, Germany. *Global and Planetary Change* (70.) 108–116.
- Hodgyai, Márton 1991: Ínséges évek Biharban 1814–1817 között. *Történelmi Szemle* (33.) 1–2. 59–69.
- Homonnai Sarolta 1999: „...eundo in nuncium regis versus regem Hungariae...” Egy diplomáciai utazás és költségei 1346-ban. *Aetas* (14.) 3. 29–47.
- Hörsch, Waltraudt 1991: Johannes von Winterthur. In: *Lexikon des Mittelalters*. 5. Stuttgart–Weimar
- Iványi Béla 1911: Két középkori sóbánya statutum. 3. közlemény. *Századok* (45.) 1. 187–195.
- Jordan, William Chester 1996: *The Great Famine*. Princeton
- Jordan, William Chester 2010: The Great Famine: 1315–1322 Revisited. In: Scott, Bruce G. (ed.): *Ecologies and Economies in Medieval and Early Modern Europe*. Leiden, 45–62.
- Kershaw, Ian 1973: The Great Famine and Agrarian Crisis in England (1315–1322). *Past&Present* (59.) 3–50.
- Kiss, Andrea 1999: Some weather events in the fourteenth century II. (Angevin period: 1301–1387). *Acta Climatologica Universitatis Szegediensis* (32–33.) 51–64.
- Kiss, Andrea 2009: Floods and weather in 1342 and 1343 in the Carpathian basin. *Journal of Environmental Geography* (2.) 3–4. 37–47.
- Kiss Andrea 2010: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In: Almási Tibor – Szabados György – Révész Éva (szerk.): *Fons, skepsis, lex*. Szeged, 181–193.
- Kiss Andrea 2011: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet*. 2. Budapest, 43–55.
- Kiss Andrea 2012a: A sáskajárások néhány területi és tájtörténeti vonatkozása a Kárpát-medencében. In: Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Kárpát-medencében. Történeti emlékek a tájban*. Gödöllő, 123–132.

- Kiss Andrea 2012b: Időjárás, környezeti problémák és az 1340-es évek elejének tatár hadjáratai. *Hadtörténelmi Közlemények* (125.) 2. 483–506.
- Kiss, Andrea 2013: Weather and weather-related environmental phenomena including natural hazards in medieval Hungary I: Documentary evidence on the 11th and 12th centuries. *Medium Aevum Quotidianum* (66.) 5–37.
- Kiss, Andrea 2014: Weather and weather-related natural hazards in medieval Hungary II: Documentary evidence on the 13th century. *Medium Aevum Quotidianum* (68.) 5–46.
- Kiss, Andrea 2016: Weather and related phenomena, including food shortages, in medieval Hungary III: the 14th century. *Medium Aevum Quotidianum* (71.) (kiadás alatt)
- Kiss, Andrea – Nikolić, Zrinka 2015: Droughts, dry spells and low water levels in medieval Hungary (and Croatia) I. The great droughts of 1362, 1474, 1479, 1494 and 1507. *Journal of Environmental Geography* (8.) 1–2. 11–22.
- Klimenko, Vladimir – Solomina, Olga 2010: Climatic Variations in the East European Plain During the Last Millennium: State of the Art. In: Przybylak, Rajmund – Majorowicz, Jacek – Brázdil, Rudolf – Kejna, Marek: *The Polish Climate in the European Context. An Historical Overview*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York, 71–102.
- Krahe, Peter 1997: Hochwasser und Klimafluktuation am Rhein seit dem Mittelalter. In: Imendorf, R. (Hrsg.): *Hochwasser – Natur im Überfluss?* Heidelberg, 57–82.
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest
- Kristó Gyula 2003: I. Károly király harcai a tartományurak ellen (1310–1323). *Századok* (137.) 2. 297–347.
- Kulcsár, Margit – Kulcsár, Péter (eds.) 1976: *Antonius de Bonfinis. Rerum ungaricarum decades. Edited by Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum*. Ser. nova 1. Budapest
- Ladurie, Le Roy 2004: *Histoire humaine et comparée du climat*. 1. *Canicules et glaciers XIIIe–XVIIIe siècles*. Paris
- Lucas, Henry S. 1930: The Great European Famine of 1315–7. *Speculum* (5.) 4. 343–377.
- Malewicz, Małgorzata Hanna 1980: *Zjawiska przyrodnicze w relacjach dziejopisarzy polskiego średniowiecza*. (Monografie z Dziejów Nauki i Techniki 123.) Warsaw
- Nagy Balázs (szerk.) 2003: *Tatárjárás*. Budapest
- Newfield, Timothy P. 2009: A cattle panzootic in early fourteenth-century Europe. *Agricultural History Review* (57.) 155–190.
- Ortvay Tivadar 1894, 1895: *Pozsony város története*. 2/3., 3. Pozsony
- Őri Péter 2005: A pestisjárványok demográfiai következményei a 17–18. századi Magyarországon. In: *KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve* (2005). 115–162.
- Pagaczewski, Janusz 1972: *Catalogue of Earthquakes in Poland in 1000–1970 Years*. (Publications of the Institute of Geophysics, Polish Academy of Sciences 51.) Warszawa
- Pautsch, Evelin 1953: *Elementarereignisse in den Erzählenden Österreichische Geschichtsquellen des 14. und 15. Jh.* (Doktori disszertáció kézírata az Osztrák Nemzeti Könyvtárban.) Wien
- Réthly Antal 1952: *A Kárpátmedencék földrengései 455–1918*. Budapest
- Rohr, Christian 2007: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Köln–Weimar–Wien
- Slavin, Philip 2012: The Great Bovine Pestilence and its economic and environmental consequences in England and Wales, 1318–50. *Economic History Review* (65.) 4. 1239–1266.
- Szabó András Péter 2014: Caspar Hain lőcsei krónikája. Egy kompiláció forrásai. In: Tóth Gergely (szerk.): *Clio inter arma: Tanulmányok a 16–18. századi magyarországi történetírásról*. Budapest, 169–202.

- Szántó Richárd 2005: Természeti katasztrófa és éhínség 1315–1317-ben. *Világtörténet* (1.) 50–64.
- Szántó Richárd 2007: Környezeti változások Európában a 14. század első évtizedeiben. In: Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok*. 5. Szeged, 159–164.
- Telelis, Ioannis G. 2004: *Meteorologika fainomena kai klima sto Vyzantio*. 2. Athen
- Telelis, Ioannis G. 2008: Climatic fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300–1500 from Byzantine documentary and proxy physical paleoclimatic evidence – A comparison? *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (58.) 167–207.
- Tóth, László – Mónus, Péter – Zsíros, Tibor – Kiszely, Márta 2002: Seismicity in the Pannonian Region – earthquake data. *EGU Stephan Müller Special Publication Series* (3.) 9–28.
- Vadas, András 2009: Documentary evidence on weather conditions and a possible crisis in 1315–1317: Case study from the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* (2.) 3–4. 23–29.
- Vadas, András 2010: *Weather anomalies and climatic change in late medieval Hungary: identifying environmental impacts*. MA-szakdolgozat. Közép-európai Egyetem, Budapest
- Vadas András 2011: Az 1310-es évtized környezeti krízisének megjelenése Kelet-Közép-Európában és a Kárpát-medencében. In: Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet*. Budapest, 57–77.
- Wetter, Oliver – Pfister, Christian – Weingartner, Rolf – Luterbacher, Jürg – Reist, Tom – Trösch, Jürg 2011: The largest floods in the High Rhine basin since 1268 assessed from documentary and instrumental evidence. *Hydrological Sciences Journal* (56.) 5. 733–758.
- Zsíros Tibor 2000: *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége: Magyar földrengés katalógus (456–1995)*. Budapest

